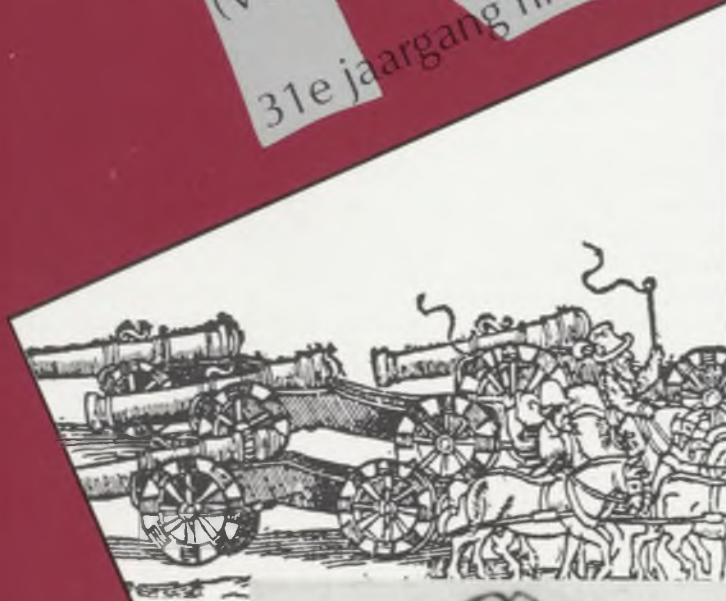

kleio

Tijdschrift van de vereniging
van docenten in geschiedenis
en staatsinrichting in Nederland
(VGN)

31e jaargang nr. 6 juli/augustus

1990

ΓΝΩΘΙ·CAYTOI

Over
LEVEN EN DOOD
en met examenkrant 1990

Vereniging van docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland

Algemeen Bestuur

Mw. Z. Matthee, *voorzitter*,
Heivlinder 53, 2317 JT Leiden.
Tel. 071 - 21 58 73.

Mw. T. Perdeck-Schimmel,
vice-voorzitter, Timorstraat 27,
3818 CK Amersfoort.
Tel. 033 - 61 50 97.

Mw. J. van der Leeuw-Roord,
1e secretaris, Louise Henriettestraat 16,
2595 TH Den Haag.
Tel. 070 - 38 24 872.

Mw. H.J.C. van Herwaarden-
Rijlaarsdam, *2e secretaris*, Postbus 360,
2920 AJ Krimpen a/d IJssel.
Tel. 01807 - 12 298.

H. van Duijsen, *penningmeester*,
Lokeren 105, 5235 DC Den Bosch.
Tel. 073 - 41 78 22.

L.J.G. van Schie, Dennenbosweg 17,
7556 CB Hengelo.
Tel. 074 - 50 05 40.

F.R. Kat, Jeudestraat 4,
4011 GL Zoelen. Tel. 03448 - 16 86.

R. Donk, Wijnmanlaan 32,
8014 KA Zwolle. Tel. 038 - 65 25 23.

U kunt zich opgeven als lid van de VGN bij de administratie Vreeswijkstraat 329, 2546 AK Den Haag. Wilt u daarbij aangeven tot welke categorie van leraren u behoort en op welk schooltype u werkzaam bent.

Voor 1990 bedragen de contributies:

1. Docenten havo, vwo, pabo en tertiair onderwijs f100,-
2. Docenten mavo en lbo f80,-
3. Buitengewone leden (zij die niet meer werkzaam zijn in het onderwijs) en studenten f75,-
4. Partnerlidmaatschap f125,-

Leden die minder dan 16 uur per week les geven kunnen in aanmerking komen voor een korting. Hiertoe moet u jaarlijks voor 1 december een verzoek indienen bij de penningmeester met vermelding van het aantal lessen, de school en de categorie waartoe u behoort.

Adreswijzigingen en opzeggingen dienen schriftelijk aan de administratie te geschieden.

Kleio is het blad van de VGN en verschijnt tien maal per jaar, incidenteel met (mini-)didactica.

Redactie

A.C.M. Peek, *voorzitter*,
Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist.
Tel. 03404 - 62 886.

J.A. de Ruiter, *secretaris*,
Parkweg 5, 7602 JC Almelo.
Tel. 05490 - 60 987.

Mw. J. van der Leeuw-Roord, Den Haag.

B. Engbers, Utrecht.

D. Verkuil, Utrecht.

H.J.C. Termeer, Nijmegen.

W. Rongen, Utrecht.

Eindredactie: Mw. T. Bogaerts-Stoopman, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408 - 8 35 76.

Alle leden van de VGN hebben een abonnement op Kleio. Niet-leden kunnen zich abonneren, maar reglementair komen alleen diegenen in aanmerking voor een abonnement zonder lidmaatschap, die niet werkzaam zijn als docent geschiedenis en staatsinrichting in enige categorie van onderwijs in Nederland. Over uitzonderingen beslist het bestuur.

Voor 1990 kost een abonnement:
In Nederland en België f85,-
(incl. porto)
In het buitenland (incl. porto) f105,-
In het buitenland met luchtpost f130,-
Losse nummers kosten f8,50.

Informatie over het leerlingenmateriaal in de serie Kleio-Didactica en andere uitgaven van de VGN vindt u in de Kleio-krant achter in het blad. U kunt bestellen door het betreffende bedrag over te maken op Postbanknummer 12 87 01 t.n.v. Penningmeester VGN te Den Haag. Wilt u op het girobiljet aangeven om welke nummers het gaat.

In Kleio kan geadverteerd worden.

Prijzen:

1 pagina f410,-

1/2 pagina f325,-

1/4 pagina f225,-

Voor informatie over andere formaten en inleverdata van de opnamemodellen kunt u zich wenden tot de eindredacteur.

Vormgeving: Concepts DTP Utrecht
Druk: Elinkwijk Utrecht

ISSN 0165-6449

Inhoud

- 3 Bij dit levennummer**
G. Peek, J. Verheul
- 4 De status van het menselijk embryo**
E. Schroten
- 8 Optillen of wegwerpen? Het antieke kind op de drempel van het leven**
A.J.L. van Hooff
- 13 'Ka, wat doe je boven?' Een paar negentiende-eeuwse kindermoordzaken**
S. Faber
- 17 Van sterven in stilte naar heengaan als helden. Het doodgaan van militairen uit het Nederlandse leger in de periode 1740-1839**
W.P.R.A. Kappers
- 22 Kleio-gesprek met C.J.C. Rutenfrans**
G. Peek, J. Verheul
- 26 In 't kort en recensies**
- 31 Examenkrant 1990**

kleio

nummer 6/90
pagina's 2 en 3

Bij dit levennummer

In dit themanummer van Kleio staat de waarde van het menselijk leven centraal. Iedere reiziger door het verleden zal onmiddellijk kunnen constateren dat die waarde allerm minst een vaststaand gegeven is. De geschiedschrijving zelf spreekt in feite al een voortdurend *memento mori* uit over het menselijk bestaan. Hongersnoden, oorlogen, massamoorden, epidemieën, de historicus lijkt te grossieren in dood en verderf. Nu eens wordt de historische protagonist meegesleept op de lange demografische golfstroom van economische en sociale bestaansvoorwaarden, dan weer staat hij oog in oog met het abrupte noodlot van het historische incident. Nu eens de doos van Pandora, dan weer de dolk van Brutus.

De vraag naar de historische bepaaldheid van de waarde van het menselijk leven is echter vooral een vraag naar de wijze waarop het leven binnen de samenleving gewaardeerd werd. Er is hierbij vrijwel altijd sprake van een differentiatie tussen de leden van die samenleving onderling. Het leven van de Heloot werd met andere maten gemeten dan dat van een Spartaan. Dat van de absolute vorst anders dan dat van zijn horige. Rangen, standen, rassen of andere sociale en biologische verschillen speelden een rol bij de waardering van een mensenleven.

De discussie over de waarde van het menselijk leven is hoogst actueel en zal haar actualiteit in de komende jaren waarschijnlijk niet verliezen. Met name de onstuitbare groei van de medische macht maakt dat velen gedwongen worden zich met ethische problemen bezig te houden. Het is bepaald niet denkbeeldig dat deze vraagstukken ook in de geschiedenisles ter sprake komen. Een vak dat zich bezighoudt met de confrontatie met andere culturen en tijden roept dergelijke vragen haast vanzelf op.

Tegenwoordig lijkt de discussie over de waarde van het leven zich vooral toe te spitsen op het grensgebied tussen leven en dood: aan de ene kant in het debat over abortus en genenmanipulatie, aan de andere kant in dat over de euthanasie. Het lijkt hierbij te gaan over algemene normen over menswaardig leven en het recht op sterven. De Nijmeegse

criminoloog dr. C.J.C. Rutenfrans meent echter in het euthanasiedebat de eerste aanzetten naar een differentiatie te onderkennen. De gelijkheid voor de wet, die vanaf de Franse Revolutie in ons vaandel stond, dreigt naar zijn mening ook door de abortuswetgeving te worden ondergraven. Materialisme, hedonisme en ikzucht dragen in zijn ogen het gevaar in zich van een grensverschuiving, waarbij mismakke kinderen evenzeer als dementen bejaarden als last voor de samenleving worden beschouwd. Hij houdt daarom tijdens het vraaggesprek dat wij met hem voerden een vurig pleidooi voor de gelijkwaardigheid van het menselijk leven. De Utrechtse theoloog prof.dr. E. Schrooten die tevens directeur is van het Universitair centrum voor bio-ethiek en gezondheidsrecht laat zien dat de grens tussen leven en niet-leven niet alleen door de nieuwe medische techniek ter discussie is komen te staan. Uit zijn historisch overzicht over de status van het menselijk embryo blijkt dat de vraag naar het onderscheid tussen de 'ongevormde' en 'gevormde' vrucht al vele eeuwen oud is. Vanuit zijn visie dat de menswording niet van het ene op het andere moment plaatsvindt, bepleit hij de toenemende 'beschermwaardigheid' van het menselijke embryo.

Ook na de geboorte was het leven van de jeugdige mens niet in alle samenlevingen gelijkwaardig aan dat van de volwassene. De Nijmeegse classicus en oud-redacteur van Kleio dr. A.J.L. van Hooff schetst hoe de wrede mores die Daphnis van Chloë scheidden in de Oudheid allerm minst tot de uitzonderingen behoorden. Het gekrijns van vondelingen op de stinkende vuilnisbelten van Egypte vormt een schril contrast met de betuigingen van de liefde voor het kind die uit andere bronnen zijn overgeleverd.

De Amsterdamse strafrechtshistoricus prof.dr. S. Faber wijst er op dat sedert de achttiende eeuw kindermoord in ons land werd beschouwd als een vergrijp dat veel minder zwaar woog dan een gewone moord. Aan de hand van de aangrijpende lotgevallen van de dienstmeisjes Ka Ebbelaar en Gerritje Lagerwij laat hij ons zien hoe kindermoordzaken werden behandeld.

Dat soldaten werden beschouwd als ano-

niem kanonnenvlees is een gegeven dat ook aan strikte historische grenzen gebonden is. De historicus drs. W.P.R.A. Cappers uit Arnhem beschrijft hoe in het militair bedrijf in snel tempo de maten veranderden waarmee de waarde van het leven gemeten werd. De beroepssoldaten die bij het beleg van Bergen op Zoom in 1747 het leven lieten, werden achteloos in massagraven gesmeten. De dienstplicht veranderde echter de sociale samenstelling van het leger, en daarmee de houding tegenover het sneuvelen van de Nederlandse militairen. De patriottistische student die in 1831 vrijwillig tegen de Belgische opstandelingen ten strijde trok en sneuvelde, werd bitter bewegend en kreeg een gedenksteen in de Pieterskerk te Leiden.

Al deze bijdragen geven vanuit verschillende invalshoeken aan hoezeer de waarde van het menselijk leven door de geschiedenis heen aan veranderingen onderhevig is geweest. Daarbij speelden externe omstandigheden zoals materiële armoede en oorlogvoering een rol. Doorslaggevend blijven echter steeds de normen en waarden die de samenleving dragen. De confrontatie met de veranderingen in zeden en gewoonten kan bijdragen tot een bezinning op onze eigen ethische standpunten. Het is daarom, zoals Rutenfrans in het vraaggesprek aangaf, juist het geschiedenisonderwijs dat door het weergeven van de verschillende standpunten en visies kan bijdragen tot een groter inzicht in de discussie rond leven en dood die tegenwoordig gevoerd wordt.

We hopen met dit nummer hieraan te kunnen bijdragen. Zo kan de historicus ter afwisseling met zijn soms wat eenzijdige aandacht voor de letale kanten van het menselijk bestaan ook eens uitroepen: "Hoera voor het leven".

Guus Peek
Jaap Verheul

De status van het menselijk embryo

E. Schroten

'Homo est et qui est futurus', mens is ook wie mens zal worden. Dat schreef de Noord-Afrikaanse kerkvader Tertullianus zo'n 1700 jaar geleden in zijn *Apologeticum* (IX,8). Hij keerde zich in dat geschrift tegen infanticide en abortus. Als we achter het citaat een vraagteken plaatsen, zitten we midden in de problematiek waar het in dit artikel om gaat: wat is, vanuit het gezichtspunt van de ethiek, de status van het embryo? Daarbij wordt onder 'embryo' verstaan: het zich ontwikkelende menselijke leven vanaf het moment van de bevruchting.

'Homo est et qui est futurus' - een bevruchte eicel.

Het betreft hier een kernvraag in de huidige discussie over abortus, in vitro fertilisatie (reageerbuisbevruchting), experimenten met embryo's, het kweken van embryo's en wat dies meer zij. In dit probleemveld komen we vroeg of laat steeds weer uit bij de vraag naar de status van het menselijk embryo: Hoe dient het gezien te worden? Maar vooral, hoe dient het behandeld te worden? Als mens of (nog) niet?

Het citaat van Tertullianus is echter niet alleen gekozen omdat het zo'n kernachtige formulering is, maar ook omdat eruit duidelijk wordt dat het probleem van de status van het menselijk embryo niet van vandaag of gisteren is. Wij worden tegenwoordig door de ontwikkelingen in de biomedische techniek weliswaar met vele nieuwe problemen geconfronteerd maar de discussie over abortus is al erg oud, vooral in de christelijke traditie.¹

Reeds in de *Didachè*, een christelijk geschrift uit het begin van de tweede eeuw, wordt abortus provocatus afgekeurd (II,2) en dat is steeds zo gebleven, zij het dat soms een uitzondering wordt gemaakt voor de therapeutische abortus, die wordt verricht om het leven van de moeder te kunnen redden.

Dit wijst erop dat ook in de traditie niet alle vormen van abortus over één kam worden geschoren. Dat houdt verband met opvattingen over de status van het embryo. Er wordt onderscheid gemaakt tussen het afdrijven van een 'ongevormde' en het afdrijven van een 'gevormde' vrucht. Dat onderscheid vindt zijn oorsprong in de bijbeltekst Exodus 21:22v in de Griekse vertaling, de Septuagint. In het betreffende hoofdstuk uit het

boek Exodus staat een aantal wetten en de wet waar het in de aangegeven verzen om gaat heeft betrekking op de strafmaat bij een abortus als gevolg van een vechtpartij. Als er sprake is van een 'ongevormde' vrucht, is de straf een boete; als er sprake is van een 'gevormde' vrucht, geldt dat er 'leven voor leven' gegeven moet worden. Wat precies onder het woord 'gevormd' (exeikonismenon) verstaan dient te worden is niet helemaal duidelijk maar laat zich raden: bij een 'gevormde' vrucht is de menselijke vorm herkenbaar.

Van Aristoteles tot nu

Dit onderscheid wordt veelal gecombineerd met de Aristotelische opvatting over de bezieling van het menselijk embryo, zoals vervat in diens *Historia animalium* (VII,3). De beroemde Griekse filosoof is van mening dat een embryo in fasen bezielde wordt: eerst is er de vegetatieve ziel, dan de animale en tenslotte de rationale. Pas als de laatste in het embryo aanwezig is - en dat is bij een jongetje op de veertigste en bij een meisje op de negentigste dag van de zwangerschap het geval - is er sprake van menselijk leven. Men denke hier ook aan de beroemde definitie van 'mens' in de Oudheid: animal ratione preeditum, een met rede begiftigd levend wezen. Pas als de laatste fase van de bezieling is afgerond, kan bij abortus gesproken worden van moord of doodslag.

Deze opvatting, een combinatie van het onderscheid tussen een 'gevormde' en een 'ongevormde' vrucht en de Aristotelische visie op de bezieling van het embryo, heeft het eeuwenlang volgehouden. Abortus was onder alle omstandigheden strafbaar, was het niet als misdaad tegen het leven dan toch als misdaad tegen het huwelijk (zo bijvoorbeeld Augustinus), waarvan het eerste doel was het verwekken van nageslacht. Toch bracht dit standpunt ook mee dat er soms theologen waren die, zoals boven al werd vermeld, een (vroeg) therapeutische abortus billikten ten einde het leven van de moeder te redden.

Naast deze opvatting, of liever daartegenover, ontwikkelde zich later een andere lijn in

kleio

nummer 6/90
pagina's 4 en 5

de christelijke traditie. Daarin werd het embryo vanaf de bevruchting beschouwd als bezielde, en dus als mens. Ten tijde van de reformatie hingen met name Calvijn en Melanchton deze visie aan: God schiep zelf direct de ziel van de mens.

Vanaf het begin van de zeventiende eeuw werd dit standpunt ook in de Rooms Katholieke kerk dominant. De opvatting over de gefaseerde bezieling van het embryo werd allengs vervangen, zodat nu al geruime tijd het officiële RK standpunt luidt dat het embryo vanaf de conceptie als mens beschouwd dient te worden.

Daarmee komen we dan bij onze eigen tijd. Beide opvattingen die we in de geschiedenis zijn tegengekomen, staan ook nu nog tegenover elkaar. Weliswaar beroept niemand zich meer op de Aristotelische embryologie en wordt de vraagstelling vrijwel nergens meer geformuleerd in termen van bezieling van het embryo, maar de problematiek rond de status van het embryo houdt ons nog steeds bezig, in toenemende mate zelfs. En dan valt te constateren dat de beide boven geschetste lijnen min of meer duidelijk kunnen worden doorgetrokken.

Continuïteit of fasen

Het onderscheid tussen de 'ongevormde' en de 'gevormde' vrucht is bijvoorbeeld herkenbaar in het rapport van de Warnockcommissie, die werd ingesteld door de Engelse overheid om de maatschappelijke, ethische en juridische implicaties van de ontwikkelingen op het gebied van de bevruchtings-technologie te onderzoeken.² In dit rapport wordt de inmiddels bekende termijn van veertien dagen aangehouden: onder strikte voorwaarden mag embryo-research plaats hebben tot veertien dagen na de bevruchting. Daarna niet meer, aangezien dan de *individuele* ontwikkeling van het embryo begint. Ik kom daarop straks nog terug.

De lijn van de onmiddellijke 'bezieling' van het embryo is, zoals opgemerkt, het officiële Rooms-Katholieke standpunt. Men kan het onder meer aantreffen in de door de Congregatie voor de geloofsleer uitgegeven *Instructie Donum vitae*.³ Daarin wordt gesteld: 'Het menselijk wezen moet - als persoon - worden gerespecteerd vanaf het eerste ogenblik van zijn bestaan', vanaf de conceptie dus. Hoewel het bestaan van een geestelijke ziel niet bij experiment kan worden aangetoond, '...leveren de conclusies van de embryologie een kostbare aanwijzing om rationeel een persoonlijke aanwezigheid te onderscheiden vanaf dit eerste verschijnen van een menselijk leven.'

Een vrucht met een menselijke vorm - embryo van 9 weken. Uit: Het grote wonder, foto van Lennart Nilsson.

Op grond van dit argument en op grond van de kerkelijke traditie wordt geconcludeerd tot de absolute beschermwaardigheid van het menselijk embryo vanaf de conceptie.

Voor het gemak zou ik deze opvatting de 'donum vitae lijn' willen noemen en de opvatting die daarvoor werd geschetst de 'Warnock lijn'.

Eerstgenoemde wordt gekenmerkt door de nadruk op de continuïteit in de ontwikkeling van het menselijk embryo vanaf de conceptie tot aan de geboorte (en daarna). Laatstgenoemde wordt gekenmerkt door de nadruk op het feit dat in de ontwikkeling van het embryo fasen onderscheiden kunnen worden of, anders gezegd, dat er aan bepaalde voorwaarden voldaan moet zijn wil er sprake zijn van een mensenkind of een persoon. (De theologische overwegingen die ter ondersteuning van beide lijnen (kunnen) worden aangevoerd laat ik voorlopig even buiten beschouwing).

Minimensjes

Voor beide lijnen is wat te zeggen. Interessant is dat ze zich beide beroepen op de embryologie, zodat het verschil in opvatting gezien kan worden als een verschil in de interpretatie van wetenschappelijke gegevens. Naar mijn overtuiging heeft de 'Warnock lijn' de sterkste papieren, en wel om de volgende redenen.

1. Het valt moeilijk te ontkennen dat vanaf de conceptie (een proces dat ongeveer 24

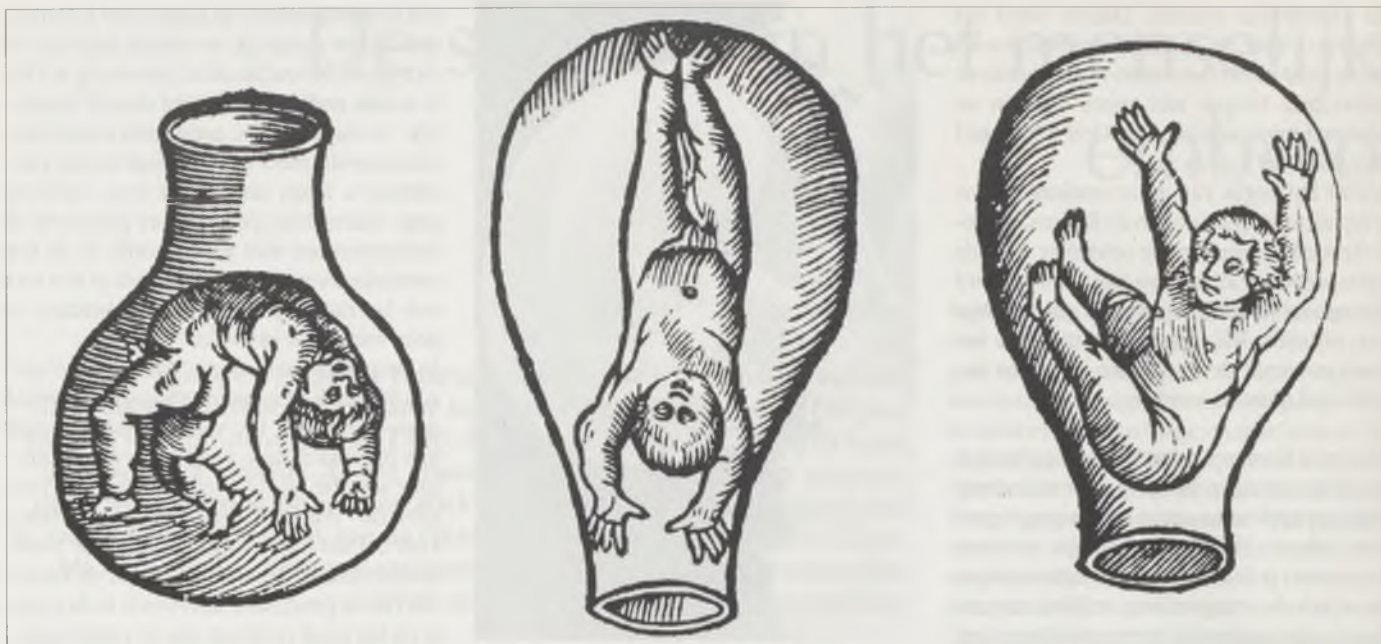
uur in beslag neemt) de genetische informatie van een mogelijk menselijk individu in de zygote (bevruchte eicel) aanwezig is. Het is echter nodig om hier het woord 'mogelijk' te onderstrepen, aangezien wordt aangenomen dat meer dan 50% van de zgn. pre-embryo's langs natuurlijke weg verloren gaat, waarschijnlijk omdat er genetisch of anderszins iets niet mee in orde is. In het merendeel van de gevallen vindt er dus wel een bevruchting plaats, maar ontstaat er geen menselijk individu.⁴

In het perspectief van de 'donum vitae lijn' zou dat betekenen dat een absurd hoog aantal mini-mensjes in het vroegste stadium van hun ontwikkeling via een vorm van natuurlijke selectie gewoon ten gronde gaat. Volgens de 'Warnock lijn' geredeneerd betekent het dat menswording (naar alle waarschijnlijkheid) afhankelijk is van de kwaliteit van de genetische informatie in de zygote en het goed verlopen van de celdelingen.

2. De tweede reden houdt verband met de menselijke individualiteit en is hierboven al even ter sprake gekomen bij het introduceren van de Warnockcommissie. Voorzover valt na te gaan op basis van gegevens uit de embryologie is er direct na de bevruchting nog niet sprake van een individu. De individualiteit vindt pas plaats na ongeveer twee weken. Vóór die tijd zijn de cellen nog ongedifferentieerd. Ze kunnen zich zowel tot placenta als tot embryo ontwikkelen. Bovendien kunnen embryo's (of pre-embryo's, zoals ze in dit stadium wel genoemd worden) zich in de eerste dagen na de bevruchting nog splitsen (of gesplitst worden) en in zeldzame gevallen kunnen twee bevruchte eicellen fuseren. Pas aan het einde van de tweede week gaan cellen zich differentiëren. Dan wordt de zogenaamde primitiefstreep zichtbaar, het kiemschildje waaruit zich het latere individu zal gaan ontwikkelen. Dat wijst erop dat niet alleen celdeling maar ook celdifferentiatie alsook een zekere biologische stabiliteit belangrijke voorwaarden zijn voor de menswording.

3. In de 'donum vitae lijn' is sprake van een gereduceerd mensbeeld, als alleen op basis van het aanwezig zijn van genetische informatie besloten zou worden tot een 'persoonlijke aanwezigheid'. Men kan ook zeggen dat in deze optiek potentie en actualiteit niet meer onderscheiden worden, althans gelijkelijk worden gewaardeerd.

Zonder uitvoerig in te gaan op de moeilijke filosofische kwesties rond de definitie van 'persoon' en de (on-) gelijkwaardigheid van potentie en actualiteit, kan toch wel gesteld worden dat persoon-zijn minstens individualiteit veronderstelt. Misschien moeten we zelfs verder gaan en zeggen dat persoon-

Embryo's in de baarmoeder, zoals men zich dat in de 16e eeuw voorstelde. Uit: H.M. Dupuis e.a., Een kind onder het hart.

zijn een aantal karakteristieken impliceert, zoals het kunnen hebben van (zintuiglijke) ervaringen, emoties, gedachten, relaties. (Biologische) voorwaarde daarvoor is in elk geval de ontwikkeling van het zenuwstelsel en de hersenen, die pas enige tijd na de twee- weken-grens begint.

Kortom, afgaande op de gegevens van de embryologie kan gesteld worden dat persoon-zijn niet iets is dat er het ene moment (nog) niet en het andere moment wel is. Veeleer ligt het voor de hand hier te spreken van een groeiproses, waarbij - als alles goed gaat - op grond van de in de zygote aanwezige genetische informatie de (biologische rand-) voorwaarden voor het persoon-zijn langzaam tot ontwikkeling komen. Als voorlopig eindpunt van deze ontwikkelingsgang zou het stadium van de levensvatbaarheid kunnen gelden. Dan is aan alle basisvoorwaarden voldaan die voor het persoon-zijn van de mens noodzakelijk zijn.

Toenemende beschermwaardigheid

Een enkel woord over de levensbeschouwelijke of theologische overwegingen die in deze kwestie meespelen. Ze zijn interessant genoeg om er uitvoerig aandacht aan te besteden, maar dat zou in dit verband te ver voeren.⁵

Eén van de cardinale kwesties is de interpretatie van het scheppingsgeloof. In de context van het christendom (maar niet alleen daar!) wordt de mens immers gezien als scheepsel van God. Dat is (en wordt soms nog wel) als een alternatieve 'wetenschappelijke' theorie beschouwd. Denk aan de

discussie over 'schepping en evolutie', waarin beide begrippen lange tijd min of meer als concurrenten tegenover elkaar stonden. In de moderne theologie is dat echter meestal niet meer het geval.

In het scheppingsgeloof, zo wordt gesteld, gaat het om een belijdenis en dat is wat anders dan een wetenschappelijke theorie (c.q. alternatieve embryologie). Het gaat om de articulatie van het zinsverband van ons bestaan in de taal van onze tijd. Dat betekent dat de belijdenis van de schepping uitgesproken wordt in termen van wat wij nu menen te weten (zoals dat vroeger gebeurde in termen van wat men toen meende te weten). Het is heilloos - zeker in onze tijd - om geloof (levensbeschouwing) en wetenschap tegen elkaar uit te spelen. Integendeel, zij dienen juist op elkaar betrokken te worden, met name als het gaat om de beantwoording van zinragen waarvoor wij door de ontwikkeling van wetenschap en techniek tegenwoordig worden gesteld.

Welnu, op basis van de huidige stand van het wetenschappelijk i.c. embryologisch onderzoek kan gesteld worden dat menswording niet van het ene moment op het andere plaats vindt, maar dat er vanaf de bevruchting sprake is van een groeiproses. Als vanuit het gezichtspunt van de ethiek gesproken wordt over de status van het embryo - een nogal statisch klinkende term overigens - dan dient dat procesmatige aspect daarin verdisconteerd te worden.

Dat houdt twee dingen in. Enerzijds is het buiten kijf dat een embryo dat is ontstaan uit menselijke gameten (zaadcel en eicel) een *menselijk* embryo is, en wel vanaf de bevruchting. Het is niet 'maar' een klompje

cellen; dat is het natuurlijk ook, maar juist als zodanig is het een menselijk embryo dat onder bepaalde voorwaarden kan uitgroeien tot een mensenkind. Anderzijds kunnen we in het licht van het bovenstaande vaststellen dat een embryo (nog) geen mens is, aangezien aan een aantal (biologische) voorwaarden voor het mens-zijn (nog) niet is voldaan. Naarmate het zich ongestoord ontwikkelt, wordt meer en meer aan deze voorwaarden voldaan.

Beide aspecten zou ik ethisch zó willen verdisconteren dat ik een *toenemende beschermwaardigheid* van het menselijk embryo zou willen bepleiten. Als menselijk embryo is een embryo altijd beschermwaardig en dient het met grote behoedzaamheid behandeld te worden. Naarmate het groeit, dus naarmate aan meer voorwaarden voor menswording is voldaan, wordt deze beschermwaardigheid groter. Praktisch betekent dit dat de argumenten om in te grijpen (of het nu om abortus gaat of om iets anders, embryo-research bij voorbeeld) zwaarwegender dienen te worden naarmate het groei-proces vordert. Gegeven datgene wat in het voorafgaande werd aangevoerd zal het echter geen verbazing wekken dat ik geen pleidooi voer voor een *absolute* beschermwaardigheid van het embryo vanaf de bevruchting, omdat ik de argumentatie ervoor (nl. dat het

vanaf dat moment beschouwd dient te worden als mens of als persoon) niet steekhoudend vind.

Ondertussen - dat zou ik graag ten overvloede willen onderstrepen - betekent het feit dat ik me tegen een absolute beschermwaardigheid van het menselijk embryo uitspreek niet dat het embryo vogelvrij verklaard wordt. Integendeel! Of het nu gaat om abortus of om embryo-research, de beschermwaardigheid van het embryo dient tot uitdrukking te komen in een effectieve bescherming door regelgeving. Deze dient uit te gaan van een 'nee-tenzij-opvatting': aan menselijke embryo's mag je niet komen, tenzij daar zeer goede redenen voor zijn. De 'bewijslast' ligt daarbij aan de kant van hen die iets met embryo's willen doen.

De beoordeling daarvan is niet alleen een zaak van medici en biologen of, meer algemeen gesteld, van wetenschappers en technici. Wetenschap en techniek vinden plaats in een maatschappelijke context, niet in de laatste plaats aangezien de resultaten ervan veelal verstreckende maatschappelijke gevolgen hebben. Daarom pleit ik voor democratische sturing van wetenschapsbeoefening en techniek, zeker op het gevoelige terrein van de voortplantings- en genetechnologie. Eén van de mogelijkheden daartoe is een kritische toetsingsprocedure

voor alle onderzoek op dat gebied. De vooruitgang van wetenschap en techniek is van groot belang, maar dient uiteindelijk gezien te worden vanuit de vraag: Wie is er mee gediend?

Deze vraag behoort een verantwoordelijk wetenschapper zich natuurlijk ook te stellen, maar het is uiteindelijk een vraag voor ons allen. De wetenschap is er voor de mens en niet de mens voor de wetenschap!

Noten

1. Zie b.v. John Noonan, *The Morality of Abortion* (Cambridge (Mass.) 1970). Mijn weergave van de christelijke traditie is voornamelijk op dit boek gebaseerd. Een goed overzicht biedt ook de *Encyclopedia of Bioethics* (Warren T. Reich ed., New York/London 1978), s.v. 'Abortion'.
2. *Report of the Committee of Inquiry into Human Fertilisation and Embryology* (juli 1984).
3. De gehele titel luidt: *Instructie Donum vitae over de eerbied voor het beginnend menselijk leven en de waardigheid van de voortplanting* (Stichting 'Ark', Leusden 1987). De citaten komen van de bladzijden 10 en 11.
4. Zie: Gezondheidsraad, *Advies inzake kunstmatige voortplanting* (Den Haag 1986), blz. 45 e.v.
5. In mijn oratie, getiteld *In statu nascendi. De beschermwaardigheid van het menselijk embryo vanuit het gezichtspunt van de christelijke ethiek* (Utrecht 1988) heb ik daaraan uitvoeriger aandacht geschonken.

Optillen of wegwerpen?

Anton J.L. van Hooff

Het lijkt in de Klassieke Oudheid een wijd verbreide gewoonte geweest te zijn om zich zonder veel scrupules te ontdoen van ongewenste pasgeborenen. Aan de hand van allerlei bronnen gaat Dr. A.J.L. van Hooff na of deze vorm van geboorteregeling een bewijs is voor een gevoelloze houding tegenover het antieke kind.

Romeinse beeldhouwers waren in staat de vormen van een babygezichtje te treffen.

De antieke pastorale *Daphnis en Chloë* heeft menig Europees kunstenaar tot herschep-
pen aangezet. De Rococo, die het herders-
spel tot koninklijk tijdverdrijf verhief (Marie
Antoinette!) bewerkte het thema in verhalen
- *Paulet Virginie* - en maakte de stof zo vaak
tot het onderwerp van een opera dat dit wel
moest leiden tot een parodie (Offenbach).
Het verhaal van de Griekse dichter Longos
uit de derde eeuw na Christus is dan ook van
een onweerstaanbare charme: twee onbe-
dorven herders, ooit vondelingen, groeien
in de natuur zij aan zij op. Zij weten niet wat
hun overkomt als erotische gevoelens ont-
waken; zij denken dat de koortsen op ziekte
wijzen. Het gedrag van de dieren die ze
hoeden, leert hun ook niet het fijne van de
zaak kennen: bij en op elkaar liggen geeft
toch niet de gezochte ontlading. Een vol-
wassen herderin, die allang een oogje op de
knappe Daphnis heeft, zorgt voor een leer-
zame 'ontknapping', maar Daphnis krijgt
niet de kans het geleerde in praktijk te bren-
gen. Allerlei verwickelingen - piraten, mis-
verstandten - drijven de gelieven uit elkaar.
Maar het slot is meer dan gelukkig: niet
alleen krijgen ze elkaar, maar zowel Daph-
nis als Chloë blijkt van voornamen afkomst
te zijn.

De grimmigheid van een idylle

Daphnis' vader legt uit wat hem er indertijd
toe bewogen heeft zich te ontdoen van zijn
laatstgeboren zoon: hij had al twee jongens
en een meisje. *'Ik vond dat mijn gezin hier-
mee voltooid was en toen er nog een jonge-
tje werd geboren liet ik het te vondeling
leggen.'* Maar op een en dezelfde dag stier-
ven de oudste zoon en de dochter. Daarom
was het terugvinden een groot geluk voor
hem.

Geen woord van verwijt over het hardvoch-
tig gedrag van zijn verwekker komt bij de

Een peuter gaat aan boord van Charons boot.

herwonnen zoon over de lippen. En ook bij
de antieke lezer wordt kennelijk geen ver-
ontwaardigde reactie verwacht. Het lezers-
publiek kon zich heel wel vinden in de
overwegingen van Daphnis' vader: slechts
één zoon te hebben was te riskant in verband
met de voortzetting van het huis, de *oikos*,
maar drie zoons was weer teveel van het
goede. Het familiebezit zou dan versnip-
perd worden.

Heeft zo'n detail uit een novelle voldoende
waarde om te besluiten dat het in de Oud-
heid een wijd verbreide gewoonte was om
zich te ontdoen van ongewenste kinderen?
Op zich niet natuurlijk. Ook Oidipous kan
als product van romantische of mythische
fantasie worden afgedaan. Zijn vader Laios
schrok van het orakel dat zijn pasgeboren
zoontje bestempelde als vadermoordenaar.
Om zijn handen niet direct vuil te maken liet
hij de baby in het gebergte leggen, met
doorboorde enkels, de verklaring voor de
naam Zwelvoet/Oidipous. (In Antwerpen
heb ik een orthopedische schoenmakerij
gezien die zich curieus Oidipous noemde.)

kleio

nummer 6/90
pagina's 8 en 9

Maar de Spartanen dan? Van hen vertellen de antieke bronnen dat zij pasgeborenen lieten inspecteren door een keuringscommissie die de weinig belovende exemplaren liet weggooien in het ravijn Aphetai. Ook dit gruwelverhaal kan representativiteit worden ontzegd: de huiver waarmee de Oudheid dit element van het Spartaanse systeem verhaalt, kan worden opgevat als het bewijs dat deze Lakonische kindersselectie een gruwelijke uitzondering was.

(Vrouwelijke) kinderen zijn hinderen

Er zijn echter directe bronnen die aantonen dat de Oudheid inderdaad 'lakoniek' aankeek tegen het verwijderen van kinderen. In een brief op papyrus uit het Hellenistische Egypte is de terloopsheid van het gruwelijke bevel nog het meest schokkend. *'Hilarion aan zijn zus (en vrouw: dat kon aan de Nijl) de hartelijke groeten (...). Je moet weten dat we nog steeds in Alexandrië zijn. Maak je alsjeblieft geen zorgen: als ze echt teruggaan, blijf ik in Alexandrië. Ik vraag je dringend goed voor het jongetje te zorgen. Meteen als we ons geld krijgen zal ik het naar je toe sturen. Als je soms moet bevalen, laat dan als het een jongen is, de baby in leven, maar als het een meisje is, moet je het maar weggooien. Je hebt tegen Aphrodisias gezegd dat ik je niet moest vergeten. Hoe zou ik je kunnen vergeten? Ik vraag je dus je geen zorgen te maken.'*

Hier schrijft een man een hartelijke brief aan zijn echtgenote en in een tussenzinnetje geeft hij haar de opdracht zich te ontdoen van een boreling van het (op dat moment) ongewenste geslacht.

Papyri zoals deze geven ons een directe inkijk in het leven van Egyptische mensen in de tijd van Grieken en Romeinen - de brief is van 1 voor Christus.

De parallel met China dient zich aan; ook daar kan men zeggen wat een toneelschrijver uit de derde eeuw voor Christus raak opmerkt: *'Een zoon voedt iedereen op, zelfs als men arm is, maar de ene dochter legt men te vondeling, ook als men rijk is.'*

Hilarion laat geen ruimte voor tegenspraak. Hij heeft immers de volledige beschikkingsmacht over zijn huis. Een kind werd pas als wettig beschouwd als de vader het - letterlijk - had opgenomen. Enkele dagen na de bevalling, waarvan de vader zich natuurlijk verre hield, werd het kind naast de haardplaat op de vloer gelegd. De vader tilde het dan op, gaf het een naam en erkende het zo als lid van de *oikos*.

... maar niet altijd! Grafsteen van Hateria Superba uit Rome, overleden op de leeftijd van 1 jaar, 6 maanden en 25 dagen.

Gegoede families, zoals die van Daphnis' vader en Hilarion, bekeken de komst van meisjes met berekenende blik. Je kon je niet veroorloven helemaal geen vrouwelijke troef te hebben om mee te kunnen doen in het interfamiliale spel van de netwerken. Het huwelijk was een perfecte bezegeling van relaties. Maar het uithuwelijken van een dochter aan een goede partij betekende aan de andere kant een forse aanslag op het familievermogen. Zij moest immers een bruidsschat meekrijgen die de bruidegom en zijn familie tevreden stelde.

Het 'kinderen zijn hinderen' bezorgde rijken zelfs nachtmerries. De antieke droomverklaarder Artemidoros van Daldis wist zeker dat het zien van kleine kinderen zorgen betekende. Dromen van een knaap had nog wel een goede afloop, maar wanneer het over een meisje ging voorspelde dat niet veel goeds. *'Want jongens nemen de ouders niets af als ze groot zijn geworden, maar meisjes hebben een bruidsschat nodig. Ik ken iemand die droomde dat hij een dochtertje had gekregen: hij moest een lening sluiten. Een ander droomde echter dat hij zijn dode dochter begroef. Het liep erop uit dat hij een lening kon terug betalen.'*

Met de moedermelk

Deze gegevens zetten ook sommige grafteksten in een ander licht. Er zit een grimmige realiteit achter de ronkende bewoordingen waarmee een vader en moeder aan hun verdriet lucht geven. Hun zoontje Lucius

Minicius Anthimianus is gestorven op de leeftijd van vier jaar, vijf maanden en twintig dagen (het is niet ongewoon dat zelfs uren en minuten worden toegevoegd). Het ventje spreekt zelf de epitaaf uit: *'Onschuldig heb ik dit graf gevonden, voorbijganger.(...) Toen de tijdsgodinnen mij uit de weeën van mijn moeder aan het licht hadden gebracht, nam mijn vader mij eigenhandig vol vreugde op van de aarde en hij waste het vuil van mij af en deed mij persoonlijk in de windselen. (...) En mijn verwekker liet mij voeden door mijn eigen moeder als voedster te nemen.'*

Deze vader uit de derde eeuw na Christus toonde zich heel modern door zijn vrouw het eigen kind de borst te laten geven. Humane moralisten hadden zich allang gekeerd tegen de wijd verbreide gewoonte om een min te huren. Die wijzen betoogden dat het voor de karakterontwikkeling van het kind goed was als de moeder zelf haar kind zoogde. Verwees de bouw van het vrouwelijk menselijke lichaam niet uitdrukkelijk naar de wenselijkheid een innige band tussen moeder en kind te scheppen? Bij dieren zaten de uiers erg onhandig onder het lijf, zodat het jong op een afstand bleef. Maar moeder natuur had de vrouwenborsten veelbetekend zo geplaatst dat er liefdevolle blikken konden worden gewisseld. Niet voor niets, wist Ploutarchos, heeft *physis* de vrouw uitgerust met twee borsten. Zo werd erin voorzien dat ook een tweeling alle affectie deelachtig kon worden (de logische vervolgvraag naar drielingen wordt door de wijze van Chaironeia niet gesteld).

Oog voor het kind

De tweede eeuw na Christus was volgens Gibbon de meest paradijselijke periode die de mensheid ooit gekend heeft.

De moderne waarnemer zal zeggen dat geluk geen historische categorie is. Maar wel wordt hij getroffen door verschijnselen in deze tijd die modern aandoen. De rijken begonnen zich terug te trekken uit het gewoel van de grote stad en lieten de politiek voor wat zij was. In hun luxeuze landhuizen gaven zij zich over aan de vreugden van het privébestaan en het familieleven.

Deze nieuwe levensstijl bracht ook aandacht voor het kind als wezen met een eigen aard en niet als kleine uitvoering van een volwassene. Wat Ariës op de schaal van de menselijke geschiedenis als een heel recent verschijnsel heeft aangemerkt, namelijk het oog voor de eigen proporties van het kind-lichaam, bestond in het Rome van deze tijd al.

LITERATUUR

Emiel Eyben, 'Family planning in Graeco-Roman antiquity', *Ancient Society* 11/12(1980/81)5-82.

Vefie Poels, *Pietas Matris. Op zoek naar moederliefde in de Romeinse samenleving*, doctoraalscriptie Nijmegen 1985.

Beryl Rawson (ed.), *The family in Ancient Rome. New perspectives*, London & Sydney 1986.

Myriam De Splenter, 'De Geboorte. Nieuw leven, oude gebruiken', *Kleio* (Leuven) 19.1(okt./dec.)23-34.

Voor mij is het realisme van de kinderportretten het duidelijkste bewijs dat in ieder geval het bevoorrechte segment van de antieke samenleving een tijd lang het kind 'wel zag zitten'. De diverse ontwikkelingsfasen werden raak getroffen. Ook het babygezicht werd door de kunstenaar gezien.

Het vermoeden bestaat dat het keizerlijk huis een uitstralingscentrum is geweest van deze nieuwe kijk op het kind: de prinsjes waren de garantie voor continuïteit en stabiliteit. Zij werden als lid van de imperiale familie al vroeg onder de publieke aandacht gebracht via portretkoppen die overal in het rijk op openbare plaatsen en zelfs in particuliere huizen werden opgesteld.

Ook de meest publieke figuren, de keizers, schiepen zich eigen leefdomen in de omgeving van Rome. In dit verband is het eilandje dat Hadrianus midden in zijn villa-complex te Tivoli bouwde, tekenend voor de nieuwe behoefte aan privacy. Ook zijn opvolgers leefden graag in hun villa's in Latium.

Bij uitstek gevoelig voor het bewaren van de eigen levenssfeer was keizer Marcus; in zijn Tot zichzelf vermaant hij zich niet toe te laten dat hij zou 'verkeizeren'. Als prins genoot hij ervan incognito door Latium te zwerven. In een van zijn brieven aan Fronto, zijn leermeester in de welsprekendheid, vertelt hij geamuseerd dat hij eens door herders voor een rover werd aangezien.

De correspondentie tussen leraar en pupil werd na de schooltijd voortgezet. De toon ervan is aan beide kanten sentimenteel, haast achttiende-eeuws. Niet veel leraren zullen tegenwoordig door hun leerlingen worden aangesproken als 'mijn liefde, mijn licht, mijn vreugde'.

Fronto begint een brief aan 'mijn heer Antoninus Augustus' met: 'Ik heb je kuikentjes gezien, het liefste dat ik ooit in mijn leven heb gezien, ze lijken zo op jou dat niets gelijkender kan zijn dan deze gelijkenis.'

Marcus, dan al keizer van het miljoenenrijk, antwoordt 'zijn meester': 'Ik zag mijn zoon-tjes voor mij toen u ze zag; ik zag ook u voor mij toen ik uw brief las. Ik smeeek u, mijn lieve meester, houd van mij zoals ik van u houd; houd van mij evenzeer als u van mijn kleintjes houdt.'

Marcus' vrouw Faustina kreeg - men zou haast zeggen 'wierp' - minstens twaalf van die 'kleintjes'. Het Romeinse keizerrijk van de tweede eeuw bazuinde de glorie van het imperiale moederschap uit door op de keerzijde van munten met Faustina's portret 'Ubertas', Vruchtbaarheid, te zetten: een aansporing aan de Romeinsen die het lelijk lieten afweten?

Rouw om kinderen?

Marcus had dus alle gelegenheid zich te vermeien in de kindervreugde, maar hij maakte ook het verlies van kinderen mee. Van de zoontjes bleef alleen Commodus over. Deze volgde hem dan ook vanzelfsprekend op. Voor keizer Marcus was het dus meer dan een Stoïsche gemeenplaats als hij aanspoorde in Tot zichzelf om bij de dood van een kind te bedenken dat dat nu eenmaal in de orde, *logos*, der dingen lag. Het genre van de troostschriften, *Consolationes*, waarin een filosoof het verdriet van een moeder probeert te temperen, vormt ook een aanwijzing dat het verlies van kinderen in ieder

Faustina en Marcus. In hun kring heerste de mode van familiefelde.

geval sommige dames niet onverschillig liet.

De scepticus die dit allemaal als conventioneel geschrijf wil zien, is niet met beslissende argumenten te weerleggen – maar: hoe ontstond de conventie dan? Zijn ogen zullen ook wel droog blijven bij het lezen van rouwbetuigingen in epitafen.

Natuurlijk staan de honderdduizenden grafinscripties die uit de Oudheid over zijn vol met clichés. Het doet je alleen de eerste keer wat als je een steenschrift van dit type tegenkomt:

Aan de goden van het schimmenrijk.

De zeer ongelukkige moeder heeft

(deze grafsteen) laten maken voor haar

zeer liefhebbende dochter Valeria Vestina die vijf jaar en twintig dagen leefde.

Maar als je merkt dat het op iedere bladzijde van het *Corpus Inscriptionum Latinarum* wemelt van de ‘allerongelukkigste’ moeders en ‘zeer liefhebbende’ en ‘honingzoete’ kindertjes, dan slijt de ontroering snel. Des te meer valt dan de authenticiteit op van teksten die het patroon doorbreken. Juist zoals in onze rouwadvertenties achterblijvend soms persoonlijke accenten zetten binnen de formules om de echtheid van hun verdriet te betuigen, zo deden antieke ouders dat ook: ‘*Voor Gnaius Papirus Ianvarus. Hier lig ik, weggerukt van de moederborst.*’

Het gaat in deze tekst, let wel, om een baby, waarmee de overtuiging dat ouders in vroeger tijden het verlies van kinderen onder de twee jaar als een natuurlijk gegeven beschouwden, minstens wordt gerelativeerd.

De kortheid van het jonge leven werd zelfs uitgespeeld om de voorbijganger die de graven passeerde, tot medeleven te brengen:

Voor Gnaius Domitius Proculus.

Hoe lieflijk was mijn eerste verjaardag maar door een onbillijk lot weggerukt, na een jaartje en zeven maanden, heb ik de geest gegeven.

Door de lichte schimmen weggerukt zwerf ik voortaan bij hen.

Waarom moeder, verwond je nu je buik, waarom sla je je op de borsten?

Niemand kan zich als sterveling vrijwaren voor het lot.

Deze persoonlijke variaties bewijzen dat er wel degelijk scherp verdriet werd gevoeld om het verlies van een kind, ook als het nog in de windselen lag.

Over de reikwijdte van het rouwen om kinderen kan eindeloos worden gediscussieerd. Er kan worden betoogd dat het een luxegevoel was dat alleen de elite zich kon veroorloven. De dood van kinderen uit het proletariaat zou heel wat lakonischer zijn bekeken. Maar de onderste sociale lagen blijven praktisch onzichtbaar in ons materiaal. We kunnen alleen maar veronderstellingen maken over de maatschappelijke achtergronden van de vondelingen die in Grieks-Egyptische papyri ter sprake komen. Waren zij de ongewenste binnendringers van een al voltooide *oikos*, die al twee jongens en een meisje had? Het kunnen natuurlijk ook de onwelkome meeëters geweest zijn die de spoeling nog dunner dreigden te maken in de gezinnen van de antieke scharrelaars die voortdurend op de rand van het bestaan leefden.

Voorbehoedmiddelen

Men vraagt zich af waarom deze kinderen eigenlijk werden geconcipieerd en levend ter wereld werden gebracht. Had de Oudheid geen middelen om zwangerschap te verhouden?

Er werden zeker wel smeerseltjes en pasta's gebruikt. Misschien werden er ook wel stukken schapedarm als condoom aangewend. Coitus interruptus wordt niet genoemd, maar het lijkt uiterst onwaarschijnlijk dat deze voor de hand liggende techniek onbekend was. Het stilzwijgen wijst misschien juist op de vanzelfsprekendheid van de methode. Als er al periodieke onthouding bestond zal de overtuiging dat de vrouw juist tijdens de menstruatie uiterst ‘ontvankelijk’ was, menige verrassing hebben opgeleverd.

Er bestonden ook magische middelen waaraan een preservatieve werking werd toegeschreven. Een papyrus geeft het volgende recept: ‘*Pak een boon, gebruik hem als amulet door hem in een stuk muilezelhuid te wikkelen.*’

Bonen golden in het algemeen als sinister: ze moesten verre gehouden worden van offers. De aanhangers van Pythagoras onthielden zich helemaal van de consumptie van bonen. Het ongunstig effect werd versterkt door de boon in de huid van een steriel dier te doen.

Om ongelukjes bij de toepassing van deze en andere anticonceptionele technieken op te vangen diende natuurlijk ook abortus provocatus. Hiervoor waren allerlei methoden in omloop. Behalve met magische en ‘venijnige’ middelen werd er zeker ook operatief ingegrepen. Expertise was voorhanden bij vroedvrouwen en kwakzalvers. Ook geschoolde medici kenden de wegen, maar als zij zwoeren bij de eed van Hippokrates, mochten zij geen hand uitsteken als hun werd gevraagd een vrouw van een embryo af te helpen. Het principe van het ethos van de Hippokratistische school was dat de arts er was om leven te behouden en niet om het te vernietigen. Daarom mocht een Hippocraticus geen vergiften leveren aan aspirant-moordenaars en would-be-suicidanten. Hulp bij abortus was volgens dezelfde richtlijn uit den boze.

Postnatale geboorteregeling

Toch konden dames uit de betere kringen ongetwijfeld medische hulp krijgen als zij van de vrucht af wilden of af moesten van hun echtgenoot of vader. De gebrekkige kennis van de werking van de menselijke voortplanting zal pogingen tot abortus vaak

Severina de voedster; het kan hier een echte min betreffen of een lokale godin die de dode in haar moederlijke zorg neemt. Grafsteen in het Römisch-Germanisches Museum in

De toekomst van een vondeling, huisslaaf. Hier op een boekillustratie bij Aeneis I, het feestmaal van Dido (ca. 400 n. Chr.)

'vruchteloos' hebben gemaakt. Veelal zal men de zwangerschap toch maar hebben uitgedragen om de risico's van de ingreep te vermijden. Vandaar dat menig ongewenste baby toch ter wereld werd gebracht en vervolgens werd 'verworpen'. Ook lichamelijk minderwaardige kinderen werden meedogenloos uit de weg geruimd. Op de vuilnisbelten van het Hellenistisch Egypte moet menigmaal het gekrijt van een pasgeborene te horen zijn geweest.

Een aantal baby's wist op die manier in leven te blijven. Zij trokken zo de aandacht van mensen die kennelijk uitkeken naar veelbelovende kinderlijfjes. Ik zeg het zo cru, omdat er weinig reden is de antieke vaalten te idealiseren als - wat primitieve - beurzen waar hunkerende ouders zich konden voorzien van het zo vurig verlangde adoptiekind. De zoogcontracten die voor zulke kinderen werden afgesloten, suggereerden heel andere verhoudingen:

aan de baby overkomt wat tot het mensenlot hoort (eufemisme voor 'dood gaat'), moet Theodotè een andere vondeling aannemen om te verzorgen en te zogen en het aan Marcus daarna ter hand stellen, waarbij zij in dezelfde termijn van negen maanden geen loon voor het voeden krijgt, want zij heeft de baby als onsterfelijk aangenomen. Zij moet om in aanmerking te komen voor het resterende maandelijkse zoogloon aan zichzelf en de baby passende zorg besteden: zij mag haar melk niet bederven, niet met een man slapen, niet zwanger worden en geen andere baby tegelijk ook voeden.'

De tekst bevat nog minutieuze bepalingen die naast de al geciteerde regelingen duidelijk maken dat er een uitgebreide ervaring was met het onderbrengen van vondelingen. Over de toekomst van het kind Treffer (mijn vertaling van Tychè) hoeven we ons geen illusies te maken: het wordt uitdrukkelijk betiteld als slavenkind. Waarschijnlijk zag Marcus het grootbrengen van slavenkinderen als een goede investering. Een geschoolde slaaf kon met een aardige winst worden verkocht. Van lichamelijke charms van een slavin kon de eigenaar profiteren of ze konden te gelde worden gemaakt door haar te verkopen aan een bordeelhoudster.

Pre-moderne gevoeligheden in een primitieve wereld

Teksten als dit zoogcontract bevestigen dat historici er goed aan gedaan hebben de droomwereld van de Grieks-Romeinse Oudheid te ontmaskeren. Het was niet de tijd van 'edle Einfalt und stille Grösse' die Winckelmann erin wilde zien. De algemene situatie doet denken aan die in de Derde Wereld van nu. Maar we moeten ons ervoor hoeden al te enthousiast te gaan 'debunkten'. Het Classicisme was naïef in zijn neiging om in de Oudheid een beschaving te zien die de moderne tijd het nakijken gaf. Maar bij de erkenning dat de Grieks-Romeinse Oudheid in wezen een vroeg type samenleving vertegenwoordigt, is er plaats voor verbazing, misschien wel bewondering, voor de eilanden van civilisatie die liggen in de zee van primitiviteit.

De gevoeligheid voor het kind die in ieder geval sommigen in een bepaalde periode konden opbrengen, hoort tot de fascinerende pre-moderne trekken van de antieke beschaving.

Bronnen: lezers die de plaatsen en de uitgaven van de behandelde bronteksten willen weten kunnen zich met mij in verbinding stellen (Erasmusplein 1, kamer 9.08, 6525 HT Nijmegen).

kleio

nummer 6/90
pagina's 12 en 13

'... Theodotè erkent dat zij voor achttien maanden, te beginnen met Phamenoth (februari/maart) van het tegenwoordige zeventiende jaar van Caesar (Augustus, dat wil zeggen 13 voor Christus) zal voeden en zogen buiten (de woning van Marcus) bij zichzelf thuis met haar eigen zuivere en onbedorven melk de zuigeling Treffer, het slavenvondelingetje dat Marcus haar ter hand heeft gesteld.

Zij krijgt als loon voor melk en voeding alsmede olijfolie acht zilverdrachmen per maand. Theodotè heeft via haar borgsteller Sophron van Marcus in haar geld met betrekking tot de voornoemde achttien maanden ontvangen een zoogloon voor negen maanden, bij elkaar 72 drachmen. Als echter binnen die termijn (van negen maanden)

"Ka, wat doe je boven?"

S. Faber

Op 12 maart 1990 was in het dagblad *Trouw* te lezen dat in de Rotterdamse wijk Alexanderpolder het lijkje van een pasgeboren baby was gevonden. De doodsoorzaak was nog niet bekend. *'Zeven spelende kinderen tussen vier en tien jaar'*, aldus de verslaggeefster, *'ontdekten de lugubere vondst toen zij zich bevonden in bosschages tussen flatgebouwen'*. Vijf weken later kwam er een dergelijke melding uit Veendam (*NRC Handelsblad* 19 april 1990). Er kunnen echter ook vele maanden voorbijgaan zonder zo'n triest bericht. En misschien hebben we er dan ook wel eens een over het hoofd gezien, want zo klein zijn ze meestal wel. Van de afloop horen we in de regel niets. Natuurlijk zal het vinden van zo'n kinderlijkje bij de direct betrokkenen veel opschudding wekken, maar het journaal komt er niet op af. En dat terwijl vandaag de dag toch allerlei kwesties van leven en dood ruime aandacht krijgen.

Heel concreet wordt dat meteen al bevestigd door de twee nu volgende kindermoordzaken van een kleine 150 jaar geleden.

"Og meheer!"

Catharina Christina Ebbelaar, een 25-jarige, ongehuwde dienstbode, op z'n alledaags Ka geheten, is in 1855 in betrekking in Amsterdam. Om precies te zijn: "op de tuin Zorgvlied, buiten de Leidse poort". Haar omgeving is het al enige tijd opgefallen dat zij zo dik aan het worden is. Is zij in soms in verwachting?

Ka ontkent dit, tegen beter weten in. Op 4 mei 1855, 's middags om twee uur brengt zij een kind ter wereld. Om ontdekking te voorkomen - hoort ze al niet iemand naar boven komen? - stopt ze gauw een stuk linnen in de mond van de pasgeborene. Intussen vraagt haar mevrouw, die ziek op bed ligt, zich af waar de meid toch blijft. "Ka, wat doe je boven?", roept ze. Dan bemoeit ook de heer des huizes zich ermee, waarop de kraamvrouw het kind laat liggen, zich naar beneden haast en aan het werk gaat.

Een paar dagen later wordt het lijkje van een pasgeboren kind gevonden, in het Leidse bos bij het wachthuisje. De verdenking valt op Catharina Ebbelaar. Wie de politie op het spoor heeft gebracht blijft onbekend. Uit het strafdossier blijkt dat vele buurtgenoten van haar zwangerschap min of meer sterke vermoedens hebben gehad. Een in de buurt wonende 'tapster' verklaart gehoord te hebben *'dat de beklaagde het pakje kwijt was'*.

De tuinman die op Zorgvlied werkt herinnert zich dat zijn werkgever hem een tijdje geleden heeft verteld dat Ka zich niet lekker voelde, doordat ze in het water was gevallen en dat hij toen had gereageerd met de woorden: *'Als het maar niet wat anders is'*. Zijn argwaan is door de vondst van het kinderlijkje alleen maar versterkt.

De ondervraging van Catharina door de politie verloopt aanvankelijk moeizaam. Bij het afleggen van haar verklaring raakt zij zelfs meermalen buiten kennis. Misschien was haar fysieke conditie nog niet al te best. Bovendien kan zij stevig onder druk zijn gezet. Hoe dan ook, zij bekent uiteindelijk.

bestaat dit verschil nog steeds. Op moord staat maximaal levenslange gevangenisstraf, op kindermoord ten hoogste negen jaar.

De omschrijving van het laatstgenoemde misdrijf in ons Wetboek van Strafrecht is nogal ingewikkeld: *'De moeder die, ter uitvoering van een onder de werking van vrees voor de ontdekking van haar aanstaande bevalling genomen besluit, haar kind bij of kort na de geboorte opzettelijk van het leven berooft, wordt, als schuldig aan kindermoord, gestraft met (...)'*. Dit roept een vermoeden op van andere tijden, andere omstandigheden, en andere opvattingen.

Er is een tijd geweest waarin het doden van een pasgeborene vaker voorkwam en meer publiciteit kreeg. Eeuwen lang beschouwden de wetgevers dit zelfs als een vergrijp dat nog erger was dan 'gewone' moord. In de achttiende eeuw ging men daar anders overdenken. Nog steeds werd 'kindermoord' gezien als een misdaad met een bijzonder karakter, maar nu met omgekeerd effect. De daders, in meerderheid dienstmeisjes, kregen lang niet altijd meer de doodstraf, zoals andere moordenaars in het algemeen nog wel.

In ons huidige Wetboek van Strafrecht

In het huis van bewaring komt ze tot de conclusie dat ze in haar verhoor op een belangrijk punt de waarheid geweld heeft aangedaan, namelijk door te zeggen dat het om een doodgeboren kind ging. In een brief aan de procureur-generaal schrijft zij het kind wel degelijk levend gezien te hebben. Zij heeft dat verzwegen uit angst voor de straf. Maar haar geweten laat haar niet met rust. Deze brief, ongetwijfeld door Catharina zelf geschreven, komt via de directeur

Amsterdam 12 juni (1855)

EDELEN HEER

Daar ik ondergeteekenden alles bekent het, maar een artikel ontkent en dat is dat ik hep gesijt dat ik het kintje niet leevendig gesien hep, en dat is wel waar. Ik hep het aldoor versweegen omdat ik bang was dat het mij te veel beswaare souw, maar in gotsnam, ik hat tog geen rust, want als ik er oover dagt dan wiert ik nog veel anksteger. Dus meheer dan staan ik liever voor u alleen voor een lugenaar als voor de heele regbank.

Og meheer, ik hoop tog niet dat u het mij te kwaaste sal duiden. Ik versoeck u nog eens vriendelijk ov u en de andere heeren een betje barrenhartighijt met mij sullen hepen, want al doen het de heere dan maar om mij moeder. Og die verdriet het soo. Og meheer, ankst en schaamten hepe mij in 't ongeluk gebragt en mischien voor mij hele leven. Og meheer, een woort van u is beter als tien van mij. Dus meheer, ik hoop tog als u er wat aan doen kan dat u om mij sal denken.

Ik noeme mij

C.C. Ebbelaar

*Ongevergd belydenis van de
gedetineerde
Catharina Christina Ebbelaar.*

*Amsterdam. 13 Juny 1855
De directeur by het
cellulair huis van Arrest & Justitie
[w.g. Wittebol]*

*Aan
den Edel Groot Achtbaren Heere
Procureur Generaal
in het provinciaal gerechtshof
van Noord-Holland*

en zijn vrouw Heeltje van der Wolf krijgen een logée. Het is Gerritje Lagerweij, de 21-jarige "boezemvriendin" van Heeltje. Gerritje arriveert op 29 mei 1846 op het station in Haarlem. Het is een lange reis geweest: eerst met de trein van Utrecht, waar zij als dienstbode werkt bij de familie Van Gheel Röell-Nepveu, naar Amsterdam, daarna met een omnibus naar de Dam, van daar lopend naar het station buiten de Haarlemmerpoort en vervolgens met de trein naar Haarlem. Geen wonder dat zij - het was bovendien de eerste treinreis van haar leven - tegen Heeltje die haar in Haarlem van de trein haalt, zegt zich misselijk en ellendig te voelen. Het laatste deel van de reis, naar Heemstede, is ook al geen kleinigheid. Gerritje heeft 'aandrang om te wateren', maar vindt het raar als vrouw daarvoor een logement of herberg binnen te gaan. Daarom gaan de beide vrouwen bij Westerveld langs, de kruidenier van Heeltje, in de Grote Houtstraat. Een verblijf op het toilet aldaar (het "sekreet") brengt echter nog steeds geen opluchting. Evenmin een bezoek aan het sekreet van een garen- en bandwinkel in de Grote Houtstraat, schuin tegenover het Oude Mannen Huis. Aangekomen bij het logement de Groene Valk aan de rand van de stad, voor een volgende sanitaire stop, voelt de reizigster zich zo beroerd dat ze besluiten het laatste deel van de tocht per vigilante af te leggen.

Bij aankomst in Heemstede bewondert Gerritje eerst de baby van haar gastheer en gastvrouw, om vervolgens te verdwijnen naar het sekreet. Daar blijft ze nogal een tijdje, zolang zelfs dat haar vriendin op zeker moment vraagt: 'Komt gij haast?' Kort daarop verschijnt Gerritje en legt uit: 'Ik ben nu een boel opgelucht, want ik heb mijne zaken weer gekregen'. Heeltje heeft in de dagen daarna aan het linnen gemerkt dat Gerritje inderdaad "de vrouwelijke zuivering had". En heel gedetailleerd: 'Den 5den dag na hare komst heeft zij zich verschoond, en daarna heeft zij geen doeken, zoo als die bij de zuivering pligen gedragen te worden, meer gebruikt'.

van het huis van bewaring, P.W. Wittebol, bij het gerechtshof terecht. Het gaat om een "ongevergd belydenis", voegt Wittebol toe, een vrijwillige bekentenis dus. Catharina wordt veroordeeld tot zeven jaar gevangenisstraf.²

De tweede zaak speelde een tiental jaren eerder.

"Komt gij haast?"

Willem van Blankensteijn, tuinbaas op de hofstede Kennemeroord onder Heemstede,

Van al deze intieme zaken zouden wij nooit iets gehoord hebben, als niet het noodlot had toegeslagen. Een paar weken na het vertrek van Gerritje laat Willem van Blankensteijn zijn sekreetkuil schoonmaken. Echt nodig is het nog niet, maar bij de burens zijn ze daar toch mee bezig, en hij kan wel wat mest voor zijn kooiland gebruiken. Bij deze werkzaamheden wordt het stoffelijk overschot van een pasgeborene ontdekt. Alle nasporingen leiden in de richting van één verdachte, Gerritje Lagerweij.

Noch de verklaringen van de getuigen, noch die van de verdachte zelf leveren echter veel

kleio

nummer 6/90
pagina's 14 en 15

op. Zo zegt Willem van Blankensteijn dat hij toen Gerritje direct na aankomst hun kind even uit de wieg had genomen - een schrijnend detail natuurlijk, achteraf gezien - niets van een schok of aandoening bij haar heeft bespeurd. Wat daarna gebeurde heeft bij hem geen bevreemding gewekt, omdat het volgens zijn vrouw met de 'maandelijke stonden' van Gerritje 'weder in orde was gekomen, nadat zij bij ons op het sekreet was geweest'. Wel vond hij haar bleek en stil, zeker vergeleken met vijf jaar eerder toen hij haar het laatst had gezien. Op tweede pinksterdag is hij met haar naar het eind van de Zandvoortse laan gewandeld om de trein te zien passeren, terwijl hij de volgende zondag met haar in Haarlem, eveneens lopend, ter kerke is geweest. Ook heeft ze met hun baby om het huis gewandeld. Ze heeft de freule Röell een brief geschreven of ze nog wat langer mocht blijven en gezegd dat ze vorig jaar verkering had gehad met een "Duitscher". Meer kan hij niet vertellen. Gerritje zelf ontkent aanvankelijk alles. Later geeft ze toe eenmaal gemeenschap met een man gehad te hebben, maar ze ontkent geweten te hebben dat zij zwanger was en wat zij op het sekreet in Heemstede is kwijt geraakt.

Op grond van een rapport van deskundigen komen de rechters tot de conclusie dat niet kan worden bewezen dat het kind levend ter wereld is gekomen en dat als dat wel het geval zou zijn, niet zou zijn te bewijzen dat het kind opzettelijk om het leven was gebracht. Daarom wordt het proces niet voortgezet en Gerritje komt op vrije voeten.³

Onderzoek

Tot het eind van de vorige eeuw kwamen dergelijke zaken, zoals gezegd, vaker voor dan tegenwoordig. Vergeleken met delikten als diefstal en mishandeling ging het echter ook toen om kleine aantallen. In de hele achttiende eeuw stonden in Amsterdam, toen met ruim 200.000 inwoners een zeer grote stad, 25 vrouwen wegens kindermoord terecht. Twee van hen werden met de dood bestraft. Voor heel Nederland zal het om enkele honderden zaken gaan.

De laatste keer dat een kindermoordenaar het leven liet op het schavot was in 1823. Dit betrof een zekere Maria Dijkers die haar pasgeboren kind levend had begraven. Het was een uitzonderlijk geval. De meeste vrouwen die voor de rechter stonden probeerden zich op een zodanige manier van hun kind te ontdoen dat het op een ongeluk leek, en dater in elk geval niet aan opzet viel te denken. En als ze gearresteerd werden verdedigden ze zich, zo lijkt het wel, bijna

allemaal volgens vaste patronen, in de trant van: Ik wist nergens van; ik wist wel dat ik zwanger was, maar dacht dat het nog zover niet was en werd door de weeën overvallen; ik dacht dat eindelijk de zo lang uitgebleven menstruatie was gekomen en moet nu, achteraf, wel geloven dat het in werkelijkheid een kind was dat me boven het sekreet is ontvallen.

Dat een kindermoord dikwijls bij toeval aan het licht kwam, al werd het toeval ook nogal eens op grond van verdenkingen 'geholpen', houdt in dat er ook het een en ander verborgen bleef. Hoeveel weten we niet, wel dat dit zogenaamde 'dark number' groter zal zijn geweest dan de aantallen rechtszaken wegens kindermoord die uit procesdossiers en statistieken zijn te halen. In Amsterdam bijvoorbeeld werden tweehonderd jaar geleden gemiddeld per jaar 25 lijkjes van pasgeborenen op straat gevonden of uit het water gehaald. Van moeders, daders, vaders geen spoor. In de jaren 1789 tot en met 1800 vond geen enkel proces wegens kindermoord plaats in die stad.

Meer dan alleen spanning en sensatie

De processtukken, kranteberichten en andere uitingen over kindermoorden staan garant voor boeiende verhalen. Verhalen die bovendien zeer leerzaam en informatief zijn, hetgeen een goede reden is om de moeilijk te bedwingen sensatiezucht die dit soort zaken oproept maar voor lief te nemen.

In de eerste plaats laten ze ons nogal wat zien van seksueel gedrag in vroeger tijd en van pogingen tot anti-conceptie, onderwerpen waarvan we zo weinig weten dat ieder spoortje welkom is. We horen bijvoorbeeld ook dat sommige vrouwen in een eerder stadium van hun zwangerschap een abortus hadden proberen op te wekken. In veel gevallen kwam tijdens het proces de naam van de vader ter sprake, of liever: van de verwekker, want de betrokkene had zich meestal allang aan de vaderplicht onttrokken, zodat de vrouwen er, vóór, tijdens en na de bevalling, alleen voor stonden.

Dat zal niet alleen voor ongehuwde dienstmeisjes gegolden hebben, maar die bevonden zich ook in een ander opzicht in een dwangpositie: geheim houden van de zwangerschap betekende het behoud van de broodnodige inkomsten en vooruitzichten, maar het was wel riskant. Sommigen vlogen toch de laan uit, anderen liepen bij de geboorte tegen de lamp, weer anderen, zoals Ka Ebbelaar en Gerritje Lagerweij nog later. Kindermoord zal anders gezegd niet alleen

ENIGE LITERATUUR

Jolie Ermers, '“En om de vrouw verging het kind”. De beeldvorming over en vervolging van kindermoord in de negentiende eeuw', in: *Nemesis. Tijdschrift over vrouwen en recht 1990 nr. 3*.

Sjoerd Faber, 'Kindermoord, in het bijzonder in de achttiende eeuw te Amsterdam', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 93(1978) 224-240.

Sjoerd Faber, 'Vrouwen van de rekening. Kindermoordzaken ten tijde van de Republiek te Amsterdam (in het bijzonder in de zeventiende eeuw) en in Friesland', in: Gert Hekma & Herman Roodenburg (samenst.), *Soete minne en helsche boosheit. Seksuele voorstellingen in Nederland, 1300-1850* (Nijmegen 1988) 145-167.

S. Faber, S. van Ruller e.a., *Criminaliteit in de negentiende eeuw*. Hollandse studiën 22 (Hilversum 1989).

Greddy Huisman en Siem van der Woude, '“Vrouwensch Vrouw-mensch, hoe bistu hier toe gekoomen?” Kindermoord in Friesland in de periode 1700-1811', in: *De Vrije Fries* 68 (1988) 37-62.

Lionel Rose, *The massacre of the innocents. Infanticide in Britain 1800-1939* (Londen 1986).

Sibo van Ruller, *Genade voor recht. Gratieverlening aan ter dood veroordeelden in Nederland, 1806-1870* (Amsterdam 1987).

Noten

1. Artikel 291 (een lichtere vorm is 'kinderdoodslag,' omschreven in artikel 290).
2. Rijksarchief in Noord-Holland, Provinciaal gerechtshof 1842-1875, inv.nr. 267, dossier 2478.
3. Rijksarchief in Noord-Holland, Provinciaal gerechtshof 1842-1875, inv.nr. 244, dossier 882.

onder dienstboden voorgekomen zijn, wel liepen zij vooral kans betrappt te worden en tegen hen viel nog wel eens iets te bewijzen.

Ook op veel grotere schaal zijn economische en sociale verhoudingen in verband te brengen met kindermoord. Dat geldt nog steeds voor landen in de Derde Wereld waar honger heerst, voor China waar wetgeving, gericht op beperking van het kindertal in combinatie met de traditionele voorkeur voor jongens vele dode meisjes-babies oplevert.

Er zijn ook voorbeelden van het omgekeerde. Zo wordt wel aangenomen dat de strenge bepalingen tegen kindermoord die het invloedrijke Franse Wetboek van Strafrecht van 1810 kende (zonder meer de doodstraf), mede zijn terug te voeren op het aloude probleem dat het aantal Fransen maar niet op voldoende geacht peil wilde komen en blijven. Trouwens, twee dode babies, dat betekent gemiddeld één soldaat minder!

Rechtshistorische aspecten

Onmacht was er niet alleen bij zwangere dienstmeisjes, maar ook bij de wetgever en bij de justitie die de wet moest handhaven en toepassen. Dat leidde tot heel verschillende visies en voornemens. Vooral in de tweede helft van de achttiende eeuw liet men in Amsterdam, en ook elders te vondeling leggen, officieel een strafbaar feit, oogluikend toe, in de hoop zo het ergere kwaad van kindermoord zoveel mogelijk te voorkomen.

Er is weinig reden dit als een academische kwestie te zien: zeker aan het eind van de achttiende eeuw werden in Amsterdam jaarlijks vele honderden kinderen te vondeling gelegd.

In Pruisen koos men in diezelfde tijd bij het maken van een nieuw wetboek voor een veel radicalere oplossing: weliswaar bleef kindermoord strafbaar, maar naast de paar wettelijke bepalingen die nodig waren om dat vast te stellen werden er ongeveer 200 opgenomen die gericht waren op het voorkomen van kindermoord: regels omtrent seksuele voorlichting bijvoorbeeld en het verbod 's nachts kleine kinderen in het echtelijk bed te nemen. Het zogenoemde doodliggen was in die tijd namelijk een veel toegepaste, maar moeilijk grijpbare manier om van ongewenste kinderen af te komen.

Na 1811 was in Nederland de wettelijke situatie heel anders geworden, doordat het al eerder genoemde strenge Franse Wetboek van Strafrecht hier toepassing had gekregen (hetgeen door omstandigheden tot 1886 heeft geduurd). In de praktijk veran-

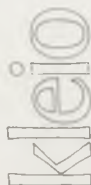
derde er echter nauwelijks iets: veel verdachten werden buiten vervolging gesteld of vrijgesproken, alleen al omdat lang niet altijd onomstotelijk was vast te stellen of de pasgeborene had geleefd en zo ja hoe dit kind om het leven was gekomen en of er opzet in het spel was geweest. Onzekerheid genoeg om hen het voordeel van de twijfel te gunnen, hoe onwaarschijnlijk de verklaringen van de verdachten soms ook klonken (en klinken).

Werd de verdachte wel schuldig bevonden, dan had de rechter geen keus: de doodstraf. In de jaren 1814 tot 1870 gebeurde dat in Nederland 43 keer, maar steevast werd in dergelijke gevallen gratie verleend, op die ene al genoemde uitzondering na.

Weer anders werd het in 1854, toen de doodstraf werd afgeschaft voor het verreweg meest voorkomende geval, namelijk dat waarin de kindermoordenaar een ongehuwde moeder was die dit strafbare feit voor het eerst had begaan. Voor zover we nu weten kwamen de rechters sedertdien minder vaak tot vrijspraak en de verdachten eerder tot een bekentenis. Het eerste kan natuurlijk ook een gevolg geweest zijn van het laatste.

Zoals zo vaak bij dit onderwerp verzanden we hier bij gebrek aan harde feiten gemakkelijk in speculaties. Catharina Ebbelaar wist in 1855 misschien dat een bekentenis sedert kort minder gevaarlijk was, maar het is ook mogelijk dat zij er door de directeur van het huis van bewaring toe is gebracht alles op te biechten. Deze Wittebol was jarenlang godsdienstonderwijzer geweest en had een speciale gave om mensen hun hart uit te doen storten, zoals onlangs bij onderzoek is gebleken. Het lijkt erop dat bij een geslaagde bekering ook wel eens een bekentenis vrijkwam, maar het past ons niet hierover uitsluitend in negatieve termen te spreken.

Een laatste gebied waarop kindermoordzaken licht doen schijnen behoeft weinig toelichting meer. Het is iets wat in het algemeen voor rechterlijke archieven geldt: ze gunnen ons een blik op gewone mensen die anders dan koningen, veldheren en geleerden weinig of geen andere sporen hebben nagelaten. Signalementen, gespreksflarden, leefgewoonten, relaties worden zichtbaar en zo veel meer. Dit is wel heel sterk het geval bij een delikt als kindermoord, dat tot relatief uitgebreide verhoren en getuigenverklaringen aanleiding placht te geven.

Een chaotisch gevecht van man tegen man. Gravure van Holbein, ca. 1520.

Van sterven in stilte naar heengaan als helden

W.P.R.A. Cappers

In 1990 wordt herdacht, dat Nederland vijftig jaar geleden door Duitsland werd aangevallen. Direct na afloop van de strijd in de meidagen werden de gesneuvelden begraven en nog in 1940 zijn nabestaanden en gedemobiliseerden begonnen monumenten voor hen op te richten.¹

Deze aandacht van de samenleving voor het doodgaan van militairen van alle rangen en standen is van recente datum. Hoewel het strijdgewoel van eeuwen her anders doet vermoeden, heeft er in feite tot het einde van de achttiende eeuw een opvallende stilte rond het sterven van soldaten bestaan.² In dit artikel wordt aangetoond hoe na eeuwenlang stilzwijgen in de periode 1740-1839 belangstelling voor het doodgaan van Nederlandse militairen ontstond. Hierbij staan wapenfeiten uit de Oostenrijkse Successieoorlog, de Honderd Dagen en de Belgische Opstand centraal.

In de achttiende eeuw had de Republiek der Verenigde Nederlanden als belangrijkste taak de openbare veiligheid en daarmee het aardse bestaan van haar inwoners zo goed mogelijk te garanderen. Deze wereldlijke opdracht werd geaccentueerd doordat in de Staten-Generaal de gegoede burgerij de dienst uitmaakte. Haar blik richtte zich

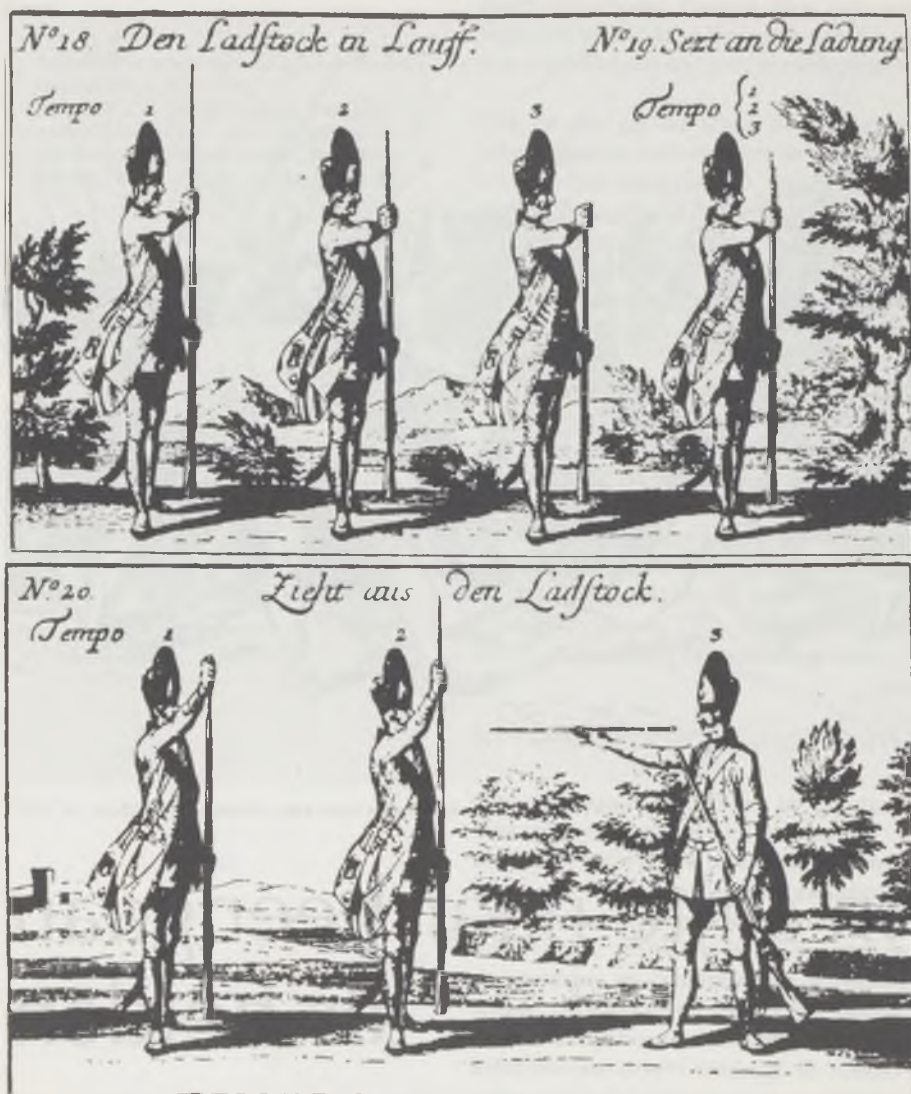
immers in de eerste plaats op het verdienen van geld in handel en nijverheid.

Deze door rijke burgers bestuurde staat kon vrij gemakkelijk een leger het strijdperk insturen, dat met belastinggeld bijeen werd gekocht. Daarbij werden de officieren veelal uit de betere standen gerecruteerd, terwijl de manschappen werden gerosend uit volk

van minder allooi of via contracten met buitenlandse vorsten over de grenzen werden gelicht.

Het verschijnen op de slagvelden van soldaten die voor geld vochten, had een matigende uitwerking op de wijze van oorlogvoeren. In de wankelende politieke constellatie diende de overheid immers te allen tijde te voorkomen dat het kostbare beroepsleger zou worden vernietigd. De soldaten stelden hun leven evenmin graag in de waagschaal. Zij zagen elkaar als gelijkwaardige tegenstanders, die niet voor de goede zaak, maar alleen voor de verdiensten vochten.

In de achttiende eeuw gold het niet als vanzelfsprekend om gevallen te begraven.³ De gereformeerde kerk had hiervoor weinig belangstelling, omdat de leer der predestinatie bemiddeling voor het zieleheil van overledenen verbood. God alleen maakte uit wie op de dag des oordeels zou worden gered. Van wereldlijke zijde was er evenmin veel aandacht voor de dodenbezorging. Bij de overheid stond immers niet

In de achttiende eeuw gebruikte men een zo goed mogelijk getraind heroepsleger. Les in het laden van een geweer.

de zorg voor de doden maar voor de levenden centraal. Daarom bleven de lijken van de militairen, die veelal kind noch kraai hadden, nogal eens buiten de stadsmuren liggen, waar ze in stinkende kadavers veranderden. Slechts wanneer deze onbegraven lichamen een bedreiging voor de volksgezondheid werden, liet de overheid de doden begraven. Alleen de gesneuvelde bevelhebbers werden met militair ceremonieel in een apart graf ter aarde besteld.

Het beleg van Bergen op Zoom in 1747

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog sloeg een Frans leger in 1747 beleg voor de vestingstad Bergen op Zoom. Hoewel bij de beschietingen tijdens het beleg veel militairen sneuvelen, wordt in de verslagen vrijwel met geen woord over de dodenbezorging gerept. De betrokkenen beschreven de belegering niet zozeer vanuit het menselijk oogpunt als wel vanuit het eigentijdse militaire standpunt, volgens welke de krijg een spel was.

Over de gesneuvelde militairen en burgers aan Staatse zijde vernemen we nauwelijks iets. Vermoedelijk zijn ze om gezondheidsredenen haastig en zonder kist in massagraven onder de grond gestopt.

Deze veronderstelling wordt meer plausibel, wanneer we naar de lijkbezorging aan Franse zijde kijken. Tijdens een mislukte bestorming waren er veel soldaten gesneuveld. Op sommige plaatsen lagen de doden drie tot vier voet hoog op elkaar. Deze lijken veroorzaakten zoveel stank dat er Franse soldaten flauwvielen. Hun bevelhebber vroeg om een wapenstilstand om de doden te kunnen verzamelen en begraven. Dit werd hem echter door de commandant van Bergen op Zoom geweigerd. Door de beschieting van de stad waren volgens hem de spelregels van het beleg in die mate overschreden, dat zelfs lijkbezorging om gezondheidsredenen geen doorgang mocht vinden.

Het Franse leger bleef echter veel last van de lijken ondervinden. De brandende zon deed het proces van ontbinding versnellen en de heersende wind blies de kwalijk riekende lijkvlucht in de richting van het kamp. Daarom werd er naar een andere oplossing gezocht. Uiteindelijk hebben de Fransen '...door middel van Dreggetjes of driepuntige Haakjes, aan lange Touwen vastgemaakt, dezelve (lijken) voor 't meeste gedeelte weten wech te hulen en te begraven'.⁴

Tenslotte lukte het de Fransen toch om Bergen op Zoom stormenderhand te nemen. Verkrachtend, moordend en plunderend trokken de soldaten door de stad. Nadat de vestingstad geheel in hun handen was gevallen, bleken afgezien van de burgerslachtoffers 5.500 van de 26.000 militairen van het Staatse leger te zijn gewond of gedood. De rest werd in krijgsgevangenschap gevoerd. Het Franse leger telde 6.500 doden en gewonden op een totaal van 35.000 militairen.

Na de val van Bergen op Zoom werd er niet om de dood van deze anonieme strijders getreurd. De Republiek nam slechts maatregelen om het echec te boven te komen. Het jaar daarop werden gelden voor de vervanging van de doden en gewonden ter beschikking gesteld. Hoewel de krijgskansen hierdoor niet keerden, kreeg de Republiek eind 1748 dank zij de vrede van Aken toch Bergen op Zoom terug.

Sterven voor de revolutie

Toen in 1814 het Koninkrijk der Nederlanden tot stand kwam, nam dit van het revolutionaire Frankrijk de dienstplicht over,

waardoor het beroepsleger althans in principe door een volksleger werd vervangen. De verandering was hier minder volledig dan de revolutionairen hadden voorzien. Het leger ging weliswaar voor een belangrijk deel uit Nederlanders bestaan, maar als gevolg van de vele uitzonderingsbepalingen werden vooral mannen uit de lagere milieus opgeroepen. Tijdens de Restauratie moesten ze hun leven bovendien voor vorst en vaderland in de waagschaal stellen.

De invoering van de conscriptie en de opkomst van het nationalisme hadden belangrijke consequenties voor de strategie. Het draaide sinds de Franse revolutie in de oorlog niet meer om langdurige belegeringen maar om beslissende veldslagen. Talloze soldaten moesten deze vernietigingsstrategie met de dood bekopen. Hoewel de Franse soldaten voor revolutionaire idealen hun leven hadden gegeven, werden de meeste gesneuvelden niet via een glorieuze begrafenis in de schijnwerpers gezet. Zelfs in de tijd, waarin het ideaal van de gelijkheid hoog in het vaandel stond geschreven, bleef deze eer alleen aan hoge officieren voorbehouden. Toch werd de opofferingsgezindheid van de gesneuvelden wel degelijk meer gewaardeerd dan voorheen. Dit moge blijken uit de monumenten, die men op de slagvelden begon te plaatsen ter nagedachtenis van hen, die voor de revolutie waren gestorven.

Nu er meer vaders, broers en zonen meevochten, kregen de nabestaanden bovendien min of meer systematisch bericht van hun overlijden of vermissing. Die nabestaanden gingen op hun beurt de dood van hun verwanten via rouwadvertenties in de krant bekendmaken. Deze bijzondere aandacht voor de dood van de verwanten hield ook verband met het feit, dat de banden binnen de leefgemeenschappen losser en de betrekkingen tussen de familieleden inniger werden.

Tenslotte werden in vergelijking met de periode voor 1740 ook uitvoerige reglementen afgekondigd, waarin het onderhoud van weduwen en wezen werd geregeld.

De slag bij Waterloo

Deze voorzichtige doorbreking van de stilte rond de dood van militairen zien we bij de slag van Waterloo geïllustreerd. Nederland bracht in deze bondgenootschappelijke strijd tegen Frankrijk een kadmilitieleger van 30.000 man onder leiding van kroonprins Willem in het veld. Toen op 18 juni de beslissende krachtmeting bij Waterloo plaatsvond, probeerde de Franse strijdmacht

de legers van Engeland en Nederland met artilleriebeschietingen, stormlopen en charges op één punt te verzwakken. Op het kritieke moment verscheen echter het Pruisische leger ten tonele dat de krijgskans ten gunste van de Bondgenoten deed keren. Tijdens deze veldslag zette Napoleon 72.000 man in, terwijl de Bondgenoten samen 120.000 soldaten in het strijdperk brachten. In totaal vielen er 58.000 doden en gewonden, onder wie 4.000 Nederlanders.

Toen de Fransen het slagveld uiteindelijk ontvluchtten, bleken de Bondgenoten voor een massale achtervolging te vermoeid te zijn. Ze bivakkeerden dan ook 's nachts bij de plaats van de overwinning.

In het kamp was het gekerm te horen van de talloze gewonden, die gekweld door pijn, dorst, honger en kou in wee geurende bloedplassen lagen. Veel militairen die het slagveld in de nacht doorkruisten, kwamen niet om te helpen maar om te plunderen. Gesneuvelden met bruikbare kleding werden uitgekleeft en gewonden met bruikbare spullen werden desnoods afgemaakt om de buit te kunnen binnenhalen. Nadat de soldaten hun slag hadden geslagen, grepen boeren hun kans om de doden en gewonden te beroven.

In vergelijking met het voornamelijk zakelijke karakter van de beschrijvingen van het beleg van Bergen op Zoom uit 1747 schreven velen na de slag vooral over het ontzaglijke menselijke leed, dat op een paar vierkante kilometer te zien, te horen en te ruiken was geweest. Bovendien hadden niet alle militairen uitsluitend uit hebzucht een bezoek aan het slagveld gebracht. Het oog voor de menselijke ellende was vooral bij de Engelsen zozeer gescherpt, dat met name zij in groten getale naar gewonde wapenbroeders op zoek gingen.

Ook de overheid bleef niet passief. De meeste gewonden werden eerst naar Brussel vervoerd. Op last van Willem I coördineerde professor S.J. Brugmans hier de geneeskundige hulp. Zijn activiteiten hadden tot resultaat dat van de gewonden een in vergelijking met vorige veldslagen gering aantal alsnog overleed.

Brugmans gaf opdracht om de doden te begraven. De ontbindende lijken verpestten zijns inziens de lucht, waardoor wondkoorts en besmettelijke ziekten alsnog zouden kunnen toeslaan. Het begraven van de doden was een weinig plezierige bezigheid omdat de lijken een zeer kwalijk riekende geur verspreidden en er verschrikkelijk uitzagen. Hoewel met name de Engelse regimenten hun doden zo veel mogelijk zelf begroeven, werd het merendeel van de lij-

"Volgens vele overeenstemmende berichten, maakte op den 18 Junij dezès jaars in den beruchten Veldslag, genaamd Belle Alliance, een Kanonkogel een einde aan het dierbaar leven van onzen geliefden Zoon, DIRK, in den jeugdigen ouderdom van 19 Jaren en 11 Dagen, zijnde hij Huzaar bij het Regiment van den Lieut.-Coll. Boreel. Hij, die de dagen der stervelingen bepaald heeft, is alleen in staat onze droefheid te verzachten, en ons te troosten, ook door de gedachten, dat onze Zoon, voor de heilige zaak van Vaderland en Koning snevende, heeft medegewerkt om den nederlaag van den Overheerscher te verzekeren. Wij houden ons van de deelneming van Vrienden en Bekenden verzekerd, ook zonder Brieven van Rouwbeklag, die onze droefheid nog zouden vermeerderen, bij de herinnering aan onze voortdurende onzekerheid omtrent het lot van onzen geliefden Zoon Israël Wilhelm, wachtmeester bij het 14de Batt. 2de Comp. principale Veld(t)rein, over wien ons geene nadere berichten zijn toegekomen, dan dat hij op den terugtocht van Moscow, op den 9 December 1812, bij de Beresina is gevangen genomen".

Opregte Haarlemsche Courant, 15 juli 1815.

ken als altijd door de daartoe opgeroepen boerenbevolking begraven. Het is begrijpelijk dat de boeren dit karwei haastig en met weinig precisie uitvoerden. Verreweg de meeste doden werden in massagraven van viereenhalf tot zes meter in het vierkant verzameld. Wanneer de lichamen in de kuilen werden gegooid, werd er niet nauwgezet op toegezien, dat werkelijk al het leven eruit was verdwenen. Het toedekken van de kuilen geschiedde vervolgens zo onzorgvuldig, dat door de droogte en de hitte in veel gevallen de grond na enige tijd openbarstte, waardoor handen en voeten van lijken weer zichtbaar werden. Toen allerlei dieren bovendien de lijken begonnen aan te vreten, werden de graven met stenen afgedekt.

Illustratief voor de benadering van de dood van de militairen in deze tijd, is de advertentie die de familie Elders op 15 juli in de krant plaatste, want in tegenstelling tot de reactie op de val van Bergen op Zoom heerste na de overwinning bij Waterloo bij het thuisfront

De Nederlandse troepen bij Leuven tijdens de Tiendaagse veldtocht.

angstige spanning over de vraag, of vader, zoon of broer het er levend vanaf hadden gebracht. Door de chaos op het slagveld en in Brussel waren de dodenlijsten echter verre van volledig. Aan Bondgenootschappelijke zijde waren er 4000 vermisten.

De nabestaanden konden allerwege op steun rekenen. Zo werd in 1815 het Fonds ter aanmoediging en ondersteuning van de gewapende dienst in de Nederlanden gesticht om hen financieel bij te staan.

Sterven voor vorst en vaderland

Hoewel Willem I geprobeerd heeft terug te keren tot een beroepsleger, kon ook hij niet onder het revolutionaire systeem van de dienstplicht uit. Het leger moest daarbij voor volk en vaderland vechten. Door bij de begrafenis niet meer alleen aan rang, stand en gezondheid maar ook aan de dode zelf aandacht te schenken, werd de militairen het

gevoel gegeven, dat het vervullen van de plicht jegens vorst en vaderland werd gewaardeerd. Indien bijvoorbeeld een militair overleed, die voor moed, beleid en trouw de Militaire Willemsorde had gekregen, werd het hiërarchische beginsel gedeeltelijk losgelaten, door deze verdienstelijke militair één rang hoger te begraven, dan die, waarop hij recht had.

De Tiendaagse Veldtocht

Toen bij het uitbreken van de Belgische opstand militairen uit de Zuidelijke Nederlanden massaal deserteerden, was Willem gedwongen een geheel nieuw veldleger te creëren. Dat werd een verbazend succes. Vele afdelingen van de schutterijen meldten zich spontaan voor de strijd tegen de opstandelingen.⁵ Daarnaast slaagde de koning erin om aparte korpsen vrijwilligers op te richten. In de romantische bevlogenheid, die zich ten langen leste ook van de doorgaans nuchtere Hollandse koppen had

kleio

nummer 6/90
pagina's 20 en 21

meester gemaakt, gaven vooral veel studenten zich op om de Belgen een lesje te leren. Door de uitbreiding met schutterijen en aparte korpsen vrijwilligers was het leger voor het eerst een redelijke afspiegeling van de maatschappij. Ook de Belgische troepen, aan wier zijde de stedelingen met behulp van barricaden meevochten, hadden een grote emotionele betrokkenheid.

Op 2 augustus 1831, bijna een jaar na het begin van de Belgische opstand, was het dan zo ver. Terwijl de soldaten veelvuldig het Wilhelmus en het Wien Neêrlands Bloed aanhieven, trok het 36.000 man sterke leger onder leiding van de kroonprins de Zuidelijke Nederlanden binnen om de opstand neer te slaan.

De strijd kostte aan velen het leven. Vooral de vrijwilligers waren diep onder de indruk van het oorlogsgeweld. Dit blijkt uit de vele dagboeken en memoires die studenten en schutters naar aanleiding van hun belevenissen schreven. In vergelijking met de zakelijke verslagen van de beroepsmilitairen over het beleg van Bergen op Zoom, vallen deze geschriften op als menselijke documenten.

Bij de Leidse studenten maakte het sneuvelen van hun studiegenoot L.J.W. Beeckman bij Beringen op 5 augustus veel emoties los. Toen een afdeling van hun jagerkorps hem op de grond zag liggen, '...werd hij', zo vertelde één van hen, 'door onzen doctor onderzocht, maar hij gaf geen tekenen van leven meer, zijnde door een kogel in het voorhoofd getroffen. Dat dit ons sterk trof, behoeven wij niet te zeggen; de Groningse schutters riepen: 'Wij zullen zijn dood wreken'. Na hem zijne ransel onder het hoofd te hebben gelegd, trokken wij het stadje in'.⁶

De Leidenaar G. van de Linde schreef over de dood van Beeckman: '...:zoo toont men het Vaderland te beminnen'.⁷

Het begraven van de doden werd zoals gewoonlijk aan de boeren overgelaten. Daar de Nederlanders doorgaans meester van het slagveld bleven, begroeven ze evenals de Engelsen na de slag bij Waterloo hun doden ook wel zelf. Zo werd Beeckman nog op de dag van zijn overlijden op het kerkhof van Beringen begraven. Later werd er een afstrating rond het graf gemaakt.

Na afloop van de Tiendaagse Veldtocht werd de aandacht indirect op de gesneuvelde gericht via rouwadvertenties, waarin de families uiting gaven aan hun verdriet om een lid van het gezin, dat voor vorst en vaderland was gesneuveld. Dit aardse ideaal was echter in veel gevallen onvoldoende om de nabestaanden met de dood te verzoenen. In veel reacties bleken zij troost in het geloof te zoeken.

Het is niet onbegrijpelijk dat de hooggestemde idealen grotendeels achter de horizon verdwenen, zodra leger en thuisfront met de naakte waarheid van de dood werden geconfronteerd. Oog in oog met de dood viel de bescherming van het leven door de staat weg en greep het nog altijd zeer kerkse Nederlandse volk terug op zijn geloof in God. Toch was ook na de nederlaag de prille liefde voor vorst en vaderland niet geheel verdwenen: de soldaten konden toch niet voor niets zijn gestorven.

Dit gevoelen werd mede gered door de romantisch getinte, ludieke kameraadschap waarmee studenten de herinnering aan hun omgekomen strijdmakkers levend hielden. De doden kwamen in het centrum van de belangstelling te staan. De idee dat zij inderdaad voor vorst en vaderland waren gestorven, kreeg bovenal gestalte in het prachtige schouwspel van de onthulling van een gedenksteen voor Beeckman op 22 juni 1832 in de Pieterskerk te Leiden.

Het werd een aangrijpende plechtigheid. In het bijzijn van een zwager en een neef van de overledene werden liederen van de dichter J.P. Heije gezongen en hield de gevierde redenaar professor J.H. van der Palm een toespraak, waarin hij benadrukte, dat hier geen grote tombe voor een De Ruyter werd onthuld, maar een eenvoudige steen voor een moedige student. De koning gaf eveneens acte de présence. Tijdens deze dodenherdenking liet hij aan de deelnemers van de veldtocht ijzeren kruizen uitreiken, die uit buitgemaakte stukken geschut waren vervaardigd.

Nabeschouwing

Met de postume huldiging van deze heldhaftige vaderlander was een keerpunt in de houding tegenover het sterven van militairen bereikt. Rond het midden van de achttiende eeuw werd aan het sneuvelen van veelal onwortelde buitenlandse beroepssoldaten behoudens de noodzaak van vervanging geen enkele aandacht geschonken.

In de eerste helft van de negentiende eeuw kreeg de dood van een Nederlandse vrijwil-

liger een functie in de creatie van een nieuw vertoog over de staat. Tussen staat en samenleving bleek een diepere emotionele band te kunnen ontstaan, door het sneuvelen van een landgenoot in het perspectief van de strijd voor vorst en vaderland te zien. Zo slaagde ook een langzaam verwereldlijken- de samenleving erin om voor gesneuvelde en nabestaanden een diepere betekenis aan de dood te geven.

Noten

1. G.H. Hoek, *Doodenwacht bij onze gevallen* (Wageningen 1945³) 111-135.
2. A. Corvisier, 'La mort du soldat depuis la fin du Moyen Age'. *Revue Historique*, CCLIV 1 (1975) 3-30.
3. C. Harline, 'Mars Bruised: Images of War in the Dutch Republic, 1641-1648' *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, CIV (1989) 184-208, laat zien hoe er aan het einde van de Tachtigjarige Oorlog in pamfletten aandacht aan ethische problemen betreffende oorlog werd besteed. Een eeuw later bleek deze belangstelling echter nog niet diep geworteld te zijn.
4. *Nederlandsch Gedenboek of Europische Mercurius*, LVIIIe stuk, 2e deel (1747) 142.
5. H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800* (Nijmegen 1988) 22-31 laten zien, dat er ook verzet tegen de mobilisatie was. Desalniettemin kan het succes van de koppeling tussen dienstnemen in het leger en het vertoog over vorst en vaderland een opmerkelijk nieuw verschijnsel worden genoemd.
6. B.W. Wittewaall van Wickenburgh en P.W. Alstorpus Crevelink, *Het Leidsch Jagerscorps. Een-voudig, maar getrouw verhaal van den veldtocht van het Corps Vrijwillige Jagers der Leidsche Hoogeschool in 1830 en 1831*. (Met Bijlagen.) Bij gelegenheid van het Vijftigjarig Herinneringsfeest (Leiden 1881) 67.
7. G. van de Linde, *De vrijwillige jagers der Leidsche Hoogeschool in 1830 en 1831*. Algemeene Bibliotheek VL (Leiden s.a.) 32.

Dit artikel is een beknopte versie van 'Gedenksteden voor het sterven in stilte. Een geschiedenis betreffende het doodgaan van militairen uit het Nederlandse leger in de periode 1740-1839'. *Mededelingen van de Sectie Militaire Geschiedenis Landmachtstaf*, X (1987) 18-69.

Kleio-gesprek met Chris Rutenfrans

Guus Peek en Jaap Verheul

Chris Rutenfrans (1953) heeft gestudeerd en gewerkt aan het Criminologisch Instituut van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Door het geruchtmakende artikel 'Euthanasie: de zelfmoord op zieken en bejaarden', dat zijn hoogleraar prof.dr. C.I. Dessaur in 1986 publiceerde, is hij in de euthanasiediscussie gerold. Met Dessaur publiceerde hij ondermeer het boekje *Mag de dokter doden? Argumenten en documenten tegen het euthanasie* (Amsterdam 1986).

Rutenfrans is vorig jaar september gepromoveerd op een proefschrift over verschillen in crimineel gedrag tussen mannen vrouwen. Hij werkt nu bij het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum van het Ministerie van Justitie en wordt binnenkort eindredacteur van het maandblad *Socialisme en Democratie* van de Wiardi Beckmanstichting. We spreken de jonge doctor in de internationale ambiance van het Hotel Des Indes in Den Haag. Terwijl krakerige Duitse dametjes door in livrei gestoken personeel van koffie en bonbons worden voorzien en Aziatische gasten hun filmpjes volschieten in de stemmig gerestaureerde lounge, spreken wij op gedempte toon over de dood en de waarde van het leven.

Wij vragen de criminoloog naar de mate waarin het strafrecht zich bezighoudt met de waarde van het leven.

Rutenfrans: Voor de wet is iedereen gelijk. De Grondwet maakt geen enkel onderscheid tussen het ene leven en het andere. Maar dit beginsel is aan het afkalven. Die afkalving is wat mij betreft met de invoering van de Abortuswet ingezet. Destijds, toen de discussie begon, was ik voor abortus, net als iedereen. Maar inmiddels ben ik deze zaak in een ander licht gaan zien. Het is altijd discutabel waar je de grens legt van wat nog leven is en wat niet meer. Nu ligt die grens op drie maanden na de conceptie. Tot drie maanden mag je aborteren. Maar onlangs kwam in de publiciteit dat artsen op verzoek van de ouders een mongooltje met een afsluiting van de twaalfvingerige darm hadden laten doodgaan. Naar schatting vinden per jaar 300 van dergelijke gevallen plaats. En dan kun je je afvragen: tot hoever kun je doorgaan met het verleggen van grenzen in dat opzicht?

Kleio: Je vindt het verkeerd dat de wet meer gaat differentiëren in de waarde van het leven?

Rutenfrans: Ja, ik ben het daar niet mee eens. Omdat het einde dan zoek is. Kijk, er zijn altijd uitzichtloze gevallen te bedenken

waarin je niet anders kunt. Maar het is niet goed om met een beroep op die gevallen de wet te veranderen. Zoals Saul Bellow zegt: als je de grenzen van de menselijke vrijheid verlegt, dan snelt iedereen ineens naar die grenzen toe, om ze opnieuw te verleggen. Daarom ben ik er voor om die wettelijke grenzen eng te houden. Over uitzonderingen moet de rechter dan maar beslissen. In andere gevallen gebeurt dat ook. Je wordt op straat aangevallen, je geeft de aanvalleur een duw, hij valt met zijn hoofd op de stoeprand en overlijdt. Er komt dan een rechtszaak en je kunt een beroep doen op overmacht. Dat kan ook bij euthanasie. Ik kan me situaties voorstellen waarbij een arts niets anders kan doen. Op die manier houdt je de zaak in de hand, zonder het helemaal uit te sluiten.

Kleio: Je bent het dus helemaal eens met Dessaur.

Rutenfrans: Ja, je kunt makkelijk afglijden. De ontdekkers van het DNA, Watson en Crick, hebben ooit gezegd: je moet eigenlijk pas een kind tot mens definiëren drie dagen na de geboorte. Je kunt dan nog altijd beslissen of je het wilt laten doodgaan of niet. Heel cynisch, maar dat geeft heel goed aan dat mensen altijd die grens willen verleggen.

Abortuspraktijk

Kleio: Bewijst de abortuspraktijk in Nederland niet de onjuistheid van die stelling?

Rutenfrans: Dat zou je denken omdat er relatief weinig abortussen in Nederland plaatsvinden. Maar dat bewijst niets, omdat de reden voor abortus is verschoven. Vroeger werden veel vrouwen ongewenst zwanger omdat ze geen voorbehoedsmiddelen hadden of niets van anticonceptie wisten. Nu gebeurt dat veel minder. Daaraan is de daling van het abortuscijfer ook toe te schrijven. Daarentegen stijgt het aantal abortussen op "medische indicatie". Dat is de uitdrukking die Heleen Dupuis, de hoogleraar Medische Ethiek in Leiden, daarvoor gebruikt. Het gaat hier om abortussen die gepleegd worden nadat bij vruchtwaterpunctie gebleken is dat het kind mongoloïde is. De grond voor abortus is dus heel sterk veranderd en dat was nooit de bedoeling van

kleio

nummer 6/90
pagina's 22 en 23

degenen die destijds abortus voorstonden. Maar wat ik veel erger vind is dat we ons met de tolerantie ten aanzien van abortus bevinden op een glijdende schaal. Het begint bij abortus, dan komt de levensbeëindiging bij pasgeborenen van wie de kwaliteit van het leven zogenaamd niet hoog genoeg is, dan komen de comateuze patiënten en de volgenden die aan de beurt zijn, zijn de dementen bejaarden. Ik kan je op een briefje nageven dat het zo zal gaan.

Kleio: Je zegt dus dat er in weerwil van het grondwettelijk beginsel van de gelijkwaardigheid van ieder menselijk leven, wettelijke mogelijkheden worden geschapen die daarmee in strijd zijn?

Rutenfrans: Ja, dat gevaar bestaat. Het gebeurt tot nu toe niet, maar er is wel een jurisprudentie. Dat geval van dat mongoloïde kind met die twaalfvingerige darm is door de rechter goedgekeurd. Bij dergelijke jurisprudentie neemt de druk op de wetgever toe. Tot nu toe is de wetgever daaraan overigens nog nauwelijks tegemoet gekomen. Dat vindt ik wel hoopgevend.

Kleio: Heb je het idee dat er een lobby is die zo'n verschuiving voorstaat, zoals Dessaur in haar artikel suggereert: de do-gooders, de charismatische beroepsdoders die met de insulinespuit rondlopen?

Rutenfrans: Burnier heeft een heel beeldend taalgebruik. Ik zou het nooit zo opschrijven. Of er een lobby is, weet ik niet, maar er zijn wel belangrijke mensen op het gebied van de medische ethiek en de gezondheidszorg die de discussie over euthanasie op gang hebben gebracht. Iemand als Heleen Dupuis, dat is iemand die dat "salonfähig" heeft gemaakt. Heel geleidelijk aan zijn de media daar in de jaren zeventig op ingesprongen. Daardoor is alles in een stroomversnelling geraakt. In de jaren tachtig heb je gewoon een algemene aanvaarding van euthanasie. Je komt heel weinig mensen tegen die daar niet voor zijn. Bij orthodoxe christenen vind je natuurlijk tegenstanders, maar slechts heel weinig mensen zijn op zuiver rationale gronden tegen.

Demente bejaarden

Kleio: Je hebt het dan uitsluitend over vrijwillige actieve euthanasie?

Rutenfrans: Nee ik spreek ook over onvrijwillige euthanasie. Die twee kun je niet scheiden. Je kunt nauwelijks voorstanders vinden van vrijwillige euthanasie die niet tevens voorstander zijn van een of andere vorm van onvrijwillige euthanasie. Neem de Vereniging voor Vrijwillige Euthanasie.

In haar blad is onlangs J.H. van den Berg, de auteur van *Medische Macht en Medische Ethiek*, als voorloper gefêteerd. Maar deze Van den Berg pleit in zijn boek voor het doden van Softenon babies en demente bejaarden, mensen die hun wil niet kunnen bepalen. De Vereniging heeft niet door dat hetgeen die man beweert in strijd met haar statuten is.

Een ander voorbeeld is de pas verschenen nota van de Koninklijke Maatschappij voor de bevordering van de Geneeskunde over de mogelijkheid van levensbeëindiging van pasgeborenen. Pasgeborenen, dat zijn ook mensen die hun wil niet kunnen bepalen. Dat is onvrijwillige euthanasie.

Kleio: Denk je dat er "onvrijwillige euthanasie" gepleegd zal worden op bejaarden.

Rutenfrans: Je weet niet wat er gebeurt. Je hebt dat geval met De Terp gehad. Die man bekende vijf bejaarden te hebben gedood. Hij werd veroordeeld en vervolgens vrijgesproken omdat het bewijs onrechtmatig verkregen was. Ik kan dan niet nalaten te denken dat zo iets nooit gebeurd zou zijn met bijvoorbeeld de moordenaar van Heyn. Bovendien was de aanvankelijk opgelegde straf uitermate coulant. Hij werd voor het doden van bejaarden veroordeeld tot één jaar gevangenisstraf. Ik vind dat ongelooflijk.

Kleio: Sinds wanneer is die nadruk op gelijkwaardigheid in de Grondwet en de strafwetgeving aanwezig.

Rutenfrans: Ik denk dat dat een voortbrengsel is van de Verlichting en de Franse Revolutie. In de Middeleeuwen waren mensen niet gelijk voor de wet, voorzover er al een wet was. De gelijkheid voor de wet is een betrekkelijk recent verschijnsel. Interessant is wel dat het verbod aan artsen om patiënten te doden al veel ouder is. Dat is in 500 voor Christus vastgelegd in de eed van Hippocrates. Het verbod op euthanasie is dus niet het resultaat van het Christendom.

Zelfontplooiing als criterium

Kleio: Waarom rennen de mensen naar de grenzen van wat kan? Waarom willen we naar die grenzen toe?

Rutenfrans: Dat komt omdat genot ons hoogste cultuurcriterium is. Er wordt gesproken van zelfontplooiing, maar ik denk dat dat een ander woord voor genotzucht is. Mensen die je zelfontplooiing in de weg staan, daar heb je last van. Dat heeft niet zozeer te maken met de verzorgingsstaat, alswel met het individualisme, de ik-zucht, het materialisme en alles wat daar bij hoort.

Mensen zijn niet gelijk, maar wel gelijkwaardig...

Kleio: Je hebt het over het uit de weg ruimen van mensen die de maatschappij geld kosten en daarom weg moeten. Maar bestaat niet bij veel individuen zelf de wens om het eigen lijden te bekorten, het lot in eigen handen te nemen?

Rutenfrans: Dat is wel zo. Je moet echter onderscheid maken. Als je jong en gezond bent, denk je misschien dat je net zo lief doodgaat als je kanker krijgt. Maar als je inderdaad kanker hebt, wil je dan nog steeds dood?

In feite vragen ongelooflijk weinig mensen om euthanasie. Uit onderzoek in Utrecht is gebleken dat euthanasie in ziekenhuizen weinig aan de orde is. Zolang er leven is, is er hoop. Mensen zijn als het erop aankomt geneigd zich aan het leven vast te klampen. Heel wat mensen willen een verklaring tekenen dat ze onder bepaalde omstandigheden niet meer willen leven. Maar dat zijn gezonde mensen. Die omstandigheden hebben zich nog niet voorgedaan.

Psychische nood

Kleio: Al die leden van de VVE zouden zich als het erop aankomt bedenken?

Rutenfrans: Ja, dat denk ik wel. Er zijn veel verpleegkundigen die zeggen dat verzoeken om euthanasie voortkomen uit sociale en psychische nood. De mensen die dat verzoeken zijn wanhopig. Ze hebben juist gehoord dat ze een vreselijke ziekte hebben of er is geen begeleiding. Als je zulke mensen goed begeleidt en de pijn verlicht, dan verdwijnen die verzoeken vaak.

Kleio: Je zou kunnen stellen dat tegenwoordig de optie euthanasie bij alle reguliere sterfgevallen met zwaar lijden een rol speelt. Zou dat vroeger veel minder het geval zijn geweest?

Rutenfrans: Ja, omdat vroeger die optie niet bekend was.

Kleio: Zou niet ook het zicht op de mogelijke zin van lijden verloren zijn gegaan?

Rutenfrans: Ik denk het wel. Het rationalisme is op het ogenblik de dominante filosofie. Zuiver rationeel gezien heeft het leven geen enkele zin, laat staan het lijden. Zonder een vorm van metafysica leven we in een absurde wereld. Daar komt bij dat het lijden vroeger als gewoner werd ervaren, omdat het vaker voorkwam.

Kleio: De wereld is nu dus "entzaubert", we hebben geen besef meer van de zin van het leven. Als het moeilijk wordt stappen we er uit.

Rutenfrans: Zo is het. Dat verklaart echter niet waarom je zo'n discussie over euthana-

sie niet hebt in Duitsland of Engeland. Merkwaardig is ook dat er hier in de jaren vijftig geen roep om euthanasie was, terwijl pijn toen veel minder goed was te bestrijden dan nu. Hoe kan dat? Dat is onverklaarbaar.

Kolakowsky

Kleio: Is het niet zo dat de discussie hier en nu publiek gevoerd wordt, terwijl vroeger de beslissingen over wie wel en wie niet kon blijven leven als vanzelfsprekend golden. Een mijndirecteur kon in de vorige eeuw gaan kuren in Baden-Baden, terwijl zijn arbeiders op hun veerstigste aan steenlongen konden overlijden.

Rutenfrans: Ja, maar sindsdien is in de politiek de nadruk komen liggen op de gelijkwaardigheid van mensen. Dit vind ik een vorm van grotere beschaving, die je niet moet prijsgeven als de noodzaak daartoe niet bestaat. Als we nu voortdurend met de honger bedreigd werden, dan zou er wat voor te zeggen zijn, maar dat is niet zo.

De filosoof Kolakowski stelt het heel scherp door twee manieren van denken te onderscheiden. Bij de ene wordt de waarde van het individu afgeleid uit de waarde die het heeft voor de gemeenschap. Dat noemt hij darwinistisch denken. Daar kun je de hele eugenetica en veel argumenten uit de euthanasiediscussie mee verbinden. Kolakowski stelt daar een religieuze norm tegenover: de kantiaanse opvatting dat de waarde van iedere mens oneindig en onbepaalbaar is en niet gerelateerd kan worden aan iets buiten die mens. Dat is een metafysische opvatting, waarbij het leven wordt opgevat als een mysterie.

Kolakowski stelt je voor het blok. Je kunt geen tussenweg kiezen tussen deze twee visies. Ik moet dan voor de tweede kiezen.

Kleio: Die keuze tussen die twee alternatieven is dus eigenlijk een pedagogische kwestie. Het onderwijs is een van de manieren om waarden over te dragen op nieuwe generatie. Heb je een idee over de manier waarop dit keuzeprobleem zou kunnen functioneren in het geschiedenisonderwijs?

Rutenfrans: Je zou kunnen laten zien dat er steeds mensen zijn geweest die het ene of het andere standpunt vertegenwoordigden. Het eerste standpunt is typisch het produkt van de wetenschap, van een rationalistische en materialistische manier van denken. De andere idee heeft duidelijk een meer religieuze, christelijke grondslag. Je kunt in de geschiedenis momenten laten zien. Thomas More propageert bijvoorbeeld in zijn boek *Utopia* de euthanasie met dezelfde argumenten die nu nog worden ge-

bruikt. Hij zegt dat iedereen het zelf mag weten, maar dat de mensen wel moeten inzien dat ze anderen met hun ziekbed tot last zijn. Ik vind dat een totalitaire manier van denken.

Kleio: Maar in bij uitstek religieuze christelijke samenlevingen werden talloze kinderen gewoon te vondeling gelegd. In diep-religieuze samenlevingen wordt over de waarde van een kinderleven bepaald anders gedacht dan bij ons: schokkend in het licht van onze waarden.

Rutenfrans: Wij hebben makkelijk praten omdat we een veel hoger inkomen hebben. Wij zijn helemaal niet gedwongen om zoiets te doen. Die mensen deden dat uit economische noodzaak, uit pure armoede. De norm bleef in die samenleving wel hoog staan. De mensen konden er alleen niet aan voldoen. Er is een evolutie geweest van een religieuze, middeleeuwse samenleving naar een steeds individualistischer, rationalistischer en materialischer wereld. Op een gegeven moment verwordt die ontwikkeling tot puur egoïsme. Ik vind daarom dat we ons af moeten vragen wat we achter hebben gelaten op onze weg en wat we misschien weer zouden kunnen gebruiken. We zien dat ook op het terrein van het milieu. Als je alleen materialisch denkt, pluk je zo van de natuur dat die zich tegen je keert.

Ik bepleit een herbezinning op de waarden die verloren zijn gegaan. Het geschiedenis-onderwijs zou hiertoe bij kunnen dragen.

De multiculturele samenleving

Kleio: In verschillende culturen wordt ook verschillend over de waarde van het leven nagedacht. We zijn nu op weg naar een multiculturele samenleving. Hoe lossen we dat dan op?

Rutenfrans: Zoals Kolakowski zegt: alle culturen zijn gelijk, behalve de cultuur die dat inziet, en dat is de onze. De onze staat om die reden hoger. De Westerse cultuur stelt zichzelf ter discussie. Ik geef daaraan de voorkeur en ben geen voorstander van cultuurrelativisme. Overigens is er wel enige universaliteit. In de meeste culturen zijn waarden als "gij zult niet doden" vastgelegd.

Kleio: In de hindoeïstische cultuur wordt in het verbranden van weduwen aangemoedigd. Moet je dat in de klas met cultuurrelativisme benaderen of moet je daar de Kantiaanse norm tegenover stellen.

Rutenfrans: Ik denk dat je de kinderen in de klas die andere culturen moet laten begrijpen. Maar je moet uiteindelijk wel zeggen

dat we dat in onze cultuur veroordelen en waarom we dat doen. Je mag kinderen onderwijs geven in hun eigen cultuur, maar je zal ze ook de cultuur moeten bijbrengen van het land waar ze leven.

Kleio: Is het niet zo dat het adagium van gelijkwaardigheid en de achterliggende transcendentie waarde van het leven een onmogelijke opdracht aan de cultuur is? Moet je de ongelijkwaardigheid niet accepteren als iets dat in de menselijke natuur verankerd is?

Rutenfrans: Als we ons zouden aanpassen aan de menselijke natuur, zouden we op een zeer laag niveau van beschaving komen. Dat zou een regressie zijn naar het tijdperk van Sparta waarin de bejaarden en pasgeborenen - naar gelang het geslacht - van de rotsen werden gegooid. Voor mijn gevoel staat onze cultuur met die gelijkwaardigheid toch hoger. Het is weliswaar onmogelijk die opdracht absoluut in alle finesses uit te voeren. Maar je blijft als beschaving, en als individu, alleen maar op niveau als je naar die norm blijft streven.

Kleio: Is het niet zo, dat je individueel naar bepaalde eigenschappen streeft en daarom een leven dat die eigenschappen in mindere mate heeft minder-waardig vindt?

Rutenfrans: Ja, dat zit er wel een beetje in. Maar als we het concreet houden: niemand vindt het leuk om een mongooltje te krijgen, dat is een ramp. Maar iemand doden om je van die last te verlossen is buiten alle proporties. Als je zulke dingen toelaat kun je ook een vervelende buurman voordragen. Dat kan toch echt niet. In de tweede plaats is het probleem daar niet mee opgelost. De ouders zijn niet van het probleem af. Ik denk toch dat het blijft knagen. Bij vrouwen die een abortus hebben gehad blijft het al knagen.

AVRO-criteria

Kleio: En eugenetica? Is het niet aan te bevelen om een echtpaar waarvan je van tevoren kunt voorspellen dat het grote kans heeft mongoloïde of anderszins afwijkende kinderen ter wereld te brengen, het advies te geven geen kinderen te krijgen.

Rutenfrans: Daar speelt hetzelfde probleem. De grens is niet te trekken. Eerst komen er geen open ruggetjes meer, dan geen mongolen meer. En dan? Wat zal het uiteindelijke criterium worden?

Kleio: Luien, dommen, lelijkers? Kalen?

Rutenfrans: Tot je alleen nog van die fantasische mensen hebt met zo'n weelderige haardos en zo. Het criterium wordt gewoon

telkens verlegd. Het zal nooit af zijn. Je krijgt dan monocultures. Je maakt de variatiebreedte steeds nauwer. Dat kan tot allerlei problemen leiden. Als er een bepaalde ziekte komt, waarvoor de uitverkoren categorie mensen gevoelig is, dan is meteen de hele soort weg. Verder worden mensen die niet beantwoorden aan de nieuwe normen zwaar gediscrimineerd. Die komen niet voor een levensverzekering in aanmerking en zo. Daar komt bij dat de selectiecriteria waarschijnlijk die van de AVRO, die van de gemiddelde mens, zijn. Tot slot zit je met een technisch probleem. Je kunt niet eens overzien wat intelligentie is en je kunt resistentie tegen bepaalde ziektes maar voor een heel beperkt deel genetisch manipuleren. Het gaat meestal om een combinatie van genen. Gedrag is niet genetisch te manipuleren.

Kleio: Maar is eugenetica niet ook op een principieel niveau aan te vallen?

Rutenfrans: Het belangrijkste argument is dat de criteria voor de waarde van het leven altijd ontleend zullen zijn aan het nut. Dat is gevaarlijk. Je kunt namelijk aan de waarde van het leven geen criteria stellen, omdat je die niet kent. Je kunt nog niet eens de waarde van je eigen leven overzien.

Kleio: Maar je kunt wel positieve waarden definiëren. Waarom dan geen negatieve?

Rutenfrans: Je moet een onderscheid maken tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid. De mensen zijn niet gelijk, maar wel gelijkwaardig. Het is goed dat we wettelijk hebben vastgelegd dat ondanks de ongelijkheid die het hele leven kenmerkt, er toch gelijkwaardigheid is. Dat we al het leven strafrechtelijk beschermen ondanks de verschillende waarde die we dagelijks aan verschillende levens toekennen. Dat gaat tegen de menselijke natuur in, maar dat is juist de functie van de wet: om de menselijke natuur te dwarsbomen.

Kleio: Bedankt voor dit gesprek.

RECENSIES

In 't kort

In 't kort is een rubriek waarin maandelijks de uitgaven die bij de redactie zijn ontvangen worden aangekondigd. Een selectie uit deze boeken wordt in een later nummer van *Kleio* besproken.

De Leuvense hoogleraar R. De Schryver geeft in zijn *Historiografie* een overzicht van vijftientig eeuwen geschiedschrijving van West-Europa. Het zijn vooral de laatste voorbije eeuwen die ruim aan bod komen. Hij is van mening dat alle perioden van de West-Europese geschiedschrijving interessante en blijvende bijdragen hebben geleverd aan de historische cultuur en dat de tijd vóór de achttiende en negentiende eeuw niet zomaar 'prehistoriografie' is van de hedendaagse geschiedwetenschap. Als geschiedenis van de historiografie handelt dit boek in belangrijke mate over de geschiedenis van de historische methode. Van Gorcum in Assen verzorgde de uitgave. De prijs bedraagt f 59,50.

Bij Wolters-Noordhoff/Forsten in Groningen kwam *Sonder favele, sonder lieghen* uit van A.L.H. Hage, een onderzoek naar vorm en functie van de Middelnederlandse rijmkroniek. Op basis van een interdisciplinaire benadering wordt niet alleen het letterkundige en historiografische karakter van dit genre geanalyseerd, maar ook de waarde als bron voor historisch onderzoek. Het boek kost f 68,-. *Onschuldphantasieën* is de titel van het nieuwste boek van G. Dresen dat bij SUN in Nijmegen verscheen (f 39,50).

Het licht valt daarbij op twee vrouwen die op het eerste gezicht weinig gemeen lijken te hebben: Aijt Bake (1415-1455), een Nederlandse mystica uit de kring van de Moderne Devotie, en Gertrud Bäumer

(1873-1954), een vooraanstaande Duitse feministe. Via de eerste maken we kennis met de taal van het verlangen. Via Gertrud Bäumer worden we geconfronteerd met de ambivalente politieke gevolgen van haar nadruk op de eigenheid, de morele zuiverheid en de offervaardigheid van vrouwen.

G.F. Noordhuis schreef *De Johanniters in Stad en Lande* (uitgeverij Sikkema, Warffum, prijs f 28,50). De auteur beschrijft het kloosterleven in de provincie Groningen en gaat uitvoerig in op de Johannier Orde en de betekenis hiervan voor het gewest.

De achtergronden en analyses van een rebellie tegen de prins-bisschop van Luik staan centraal in de studie van J.G.C. Venner *Beeldenstorm in Hasselt 1567*. De bestuurlijke, religieuze en economische achtergronden van de opstand worden in het boek behandeld en ook gaat de auteur uitvoerig in op de structuur van de Hasseltse samenleving. Vanuit deze basis wordt de samenhang tussen maatschappelijke positie en de keuze voor de reformatie nader onderzocht. Het boek is, via Eisma uitgeverij in Leeuwarden, verkrijgbaar voor f 44,50.

Peter Burke schreef *Volkscultuur in Europa, 1500-1800*, dat bij Agon in Amsterdam verscheen (f 49,50). In dit boek staat de volkscultuur van het hele preindustriële Europa centraal. Systematisch zet hij uiteen wat hij onder volkscultuur verstaat, hoe zij in de loop der eeuwen is overgedragen, welke verschijningsvormen en genres zij kent en hoe zij wordt beïnvloed door kerk, politiek en economie.

Ter gelegenheid van twee grote tentoonstellingen deze zomer (één in het Museum voor Volkenkunde in Rotterdam en één in Museum 'Het Prinsessehof' in Leeuwarden) verschijnt *Topkapi en Turkomanie* bij De Bataafsche Leeuw.

In het boek wordt uitvoerig ingegaan op de Nederlands-Turkse historische contacten en handelsrelaties, waarbij wederwaardigheden van de Nederlandse ambassadeurs aan het hof van de sultan in Istanbul, centraal staan. Ook aan de Turkse invloed op de Nederlandse cultuur op het gebied van mode, muziek en architectuur wordt door de auteurs aandacht besteed. Prijs f 49,90.

De hundert *Het Midden-Oosten en Nederland in historisch perspectief* gaat ook in op de relatie tussen Nederland en het Nabije Oosten. Er is daarbij aandacht voor de vaste plaats die de cultuur van de

kleio

nummer 6/90
pagina's 26 en 27

Islam had in de Nederlandse interesse-sfeer. Naast zestiende-eeuwse kooplieden en zeevaarders wordt er ingegaan op de internationale betrekkingen van Nederland met de vroegmoderne moslimstaten. Coutinho in Muiderberg gaf de bundel opstellen (onder redactie van A.H. de Groot) uit. De prijs bedraagt f 27,50.

De belangrijkste uitgeverijen zorgden dit jaar weer voor een grote stroom Tweede Wereldoorlogboeken. Zo verscheen bij SUN in Nijmegen *Kinderen van de oorlog* (f 27,50), over de oorlogservaringen van kinderen van toen. Opmerkelijk is de scala van kwetsuren (die zich geleidelijk duidelijker en genuanceerder aftekent), naast de lostverbondenheid van de diverse groeperingen oorlogskinderen.

In *Kamp van hoop en wanhoop* laat W. Lindwer Nederlandse getuigen aan het woord over hun ervaringen in kamp Westerbork. De auteur toont tevens een selectie uit de fotoverzameling van de kampfoto-graaf Breslauer. Balans verzorgde deze editie. De prijs ervan bedraagt f 35,-.

In *Kleine oorlog* vertellen 'de kinderen van toen' over hun lotgevallen in de bezettingsjaren, over hun familie, de straat waarin ze woonden, de school, en over verenigingen waar ze al dan niet lid van waren. De interviewer, Adriaan Venema, heeft een zo groot mogelijke verscheidenheid nagestreefd: kinderen van katholieke ouders, kinderen van gereformeerde huize, maar ook joodse kinderen en kinderen van 'foute' ouders komen aan het woord om hun wederwaardigheden en gevoelens van toen naar boven te halen. SDU gaf het boek uit.

De Greb van K. Aarts en H. Pols wil de militairen die op de Grebbeberg vochten - en nu veelal nog in leven zijn - aan het woord laten. Het uitgangspunt daarbij was: hoe reageren mensen in een dergelijke extreme, onverwachte situatie. Veen uitgeverij gaf dit boek met persoonlijke getuigenissen uit.

Louis Micheels studeerde medicijnen in Utrecht toen de nazi's in 1940 ons land binnenvielen. Twee en een half jaar later werden hij en zijn verloofde, beide joods, in België opgepakt en naar Auschwitz gedeporteerd. In *Dokter 117641* beschrijft Micheels het hachelijke bestaan na de Duitse machtsovername, zijn ervaringen in het kamp, zijn deelname aan de dodenmars naar Dachau en zijn ontsnapping tijdens een transport nabij de Oostenrijkse grens. Ambo gaf het boek uit. Het kost f 29,50.

Kees Torreman

VARIA

J. Buitkamp, *Geschiedenis van het Midden-Oosten* (Fibula, Houten 1989) 176 blz., prijs f19,90.

De geschiedenis van het Midden-Oosten komt in het onderwijs in de regel slechts fragmentarisch aan de orde. Het oude Egypte, de kruistochten en de moderne geschiedenis van de staat Israël en zijn bureaus vormen de 'highlights' waarmee leerlingen worden geconfronteerd. Buitkamp beoogt met dit boek de leemtes tussen deze hoogtepunten op een voor een groot publiek toegankelijke wijze op te vullen. Inzicht in actuele problemen vereist immers kennis van de voorgeschiedenis, zo stelt de auteur even obligaats als terecht. Ik zie echter weinig reden lezing van dit boek aan te bevelen. Zelfs als men rekening houdt met de bescheiden pretentie van de auteur, namelijk de niet-ingewijde een 'opstapje' te bieden naar een bredere bestudering van de actuele problematiek, dan nog biedt dit boek veel te weinig. In negen chaotisch gecomponeerde hoofdstukken ('maar nu weer terug naar de 16e eeuw', 'maar nu dan Irak', 'terug naar de heersers van Syrië', 'terug naar de overige geschiedenis') laat Buitkamp in zeer beknopt bestek de geschiedenis van de afzonderlijke landen van de regio de revue passeren.

Mij ontbreekt hier de ruimte uitgebreid stil te staan bij alle bezwaren die ik tegen dit boek heb, maar ik zal enkele belangrijke noemen.

Buitkamp toont naar mijn smaak te weinig moed. Hij begeeft zich niet buiten de vertrouwde kaders van de politiek-militaire geschiedenis. In een puur encyclopedische feitenreeks rijgt hij, zonder enige analytische samenhang, de namen van tientallen potentaten en veldheren aan elkaar. Nu is er op zichzelf weinig bezwaar tegen een zuiver politieke geschiedenis van het Midden-Oosten, maar wat moet de lezer met een boekje dat wel meedeelt dat Sadat spottend 'Nassers poedel' werd genoemd, maar niet wat de man bewoog om vrede met Israël te zoeken.

Bovendien is het vreemd dat in een boek dat juist pretendeert om 'de hele geschiedenis van de landen van het Midden-Oosten' te beschrijven, de chronologie gigantische hiaten vertoont. De stelling dat de vroegmoderne tijd aan de regio voorbij is gegaan valt heel wel te verdedigen. Maar hoe zat die samenleving tussen pakweg 1300 en 1800 dan wel in elkaar? Om die vraag te beantwoorden zou Buitkamp van zijn favoriete thema, de heldendaden van 'grote mannen', moeten afstappen. Maar dat gebeurt niet en

de auteur neemt zijn toevlucht tot versluierende frasen als: '*Na de kruistochten raakte Trans-Jordanië steeds meer in velerlei opzichten achterop, totdat het in de Eerste Wereldoorlog weer uit de nevelen der historie te voorschijn kwam*'.

Het zal niet verbazen dat in een dergelijk boek voor de hand liggende vragen als wat de landen in deze regio verbindt en onderscheidt (cultuur, islam, religieus fundamentalisme, nationalisme, maatschappijstructuur, feodaliteit) zelfs niet worden aangestipt.

Ook in de detail overtuigt het boek niet. Zo wordt de plaatsnaam Akko op dezelfde pagina ook als Acco gespeld. En als de auteur ons ook nog eens op die pagina zonder verdere toelichting wil doen geloven dat de kruisvaarders de Omar-moskee (overigens een minder juiste benaming voor de Koepel van de Rots) in Jerusalem voor de tempel van Salomo hielden, vereist dat een intellectuele krachttoer die uw recensent in elk geval niet in huis heeft.

Ernstiger is nog dat Buitkamp door zijn schrijfstijl bijdraagt aan een traditionele, Europa-centrische beeldvorming over het Midden-Oosten. Niet alleen de al aangehaalde passage over Trans-Jordanië getuigt daarvan (de geschiedenis van dat land is blijkbaar alleen relevant voor zover die raakt aan Europese problemen). Maar, schrijvend over de kruistochten, leeft Buitkamp zich ook uit in typering als: Saladin was '*de grootste en verbitterdste tegenstander van de kruisvaarders*' die in 1187 '*met zijn geweldige scharen krijgslustige Saracenen*' uit Damascus optrok '*om aan het christelijke koninkrijk Jeruzalem de doodsteek toe te brengen*'.

Buitkamp heeft een vervelend, beperkt, weinig analytisch en bij vlagen tendentiekus boekje geschreven. Hij heeft een boeiend stuk geschiedenis vakkundig om zeep geholpen.

Jan Ramakers

Douwe Draaisma, *Het verborgen raderwerk. Over tijd, machines en bewustzijn* (Ambo, Baarn 1990) 205 p., geïll., f 29,50.

Zolang de mens leefde in het ritme van de natuur, was het niet noodzakelijk een uurwerk te hebben. Er waren waterklokken, kaarsen en zandlopers om het verstrijken van de tijd te meten, maar alleen via de zonnewijzer kon de mens het tijdstip van de dag bepalen. 's Nachts en met bewolkt weer werkte dat uiteraard niet.

De eerste uurwerken ontstaan in het klooster, een gemeenschap die de band met de natuur heeft losgelaten. Volgens een vast

rooster dient er te worden gegeten, gebeden, gewerkt en geslapen en voor het bepalen van die tijdstippen is er een uurwerk nodig. In de dertiende eeuw wordt er voor het eerst een mechaniek uitgevonden dat de tijd afpast. In de eeuwen daarna vervolmaakt men dit apparaat. De grote klokken worden vervangen door de 'horologes' die als wonderen van techniek worden beschouwd. Steden die uurwerken hebben verwachten er een grote uitwerking van op hun burgerij: het zal de orde van de samenleving bewaren, niet langer zal er tijd verspillen worden. De klok wordt een metafoor: het heelal is een groot en perfect lopend uurwerk met God als klokkenmaker.

Deze bewondering voor machines uit zich bij Descartes in de stelling, dat dieren niets anders zijn dan machines, vergelijkbaar met een uurwerk. Weliswaar verschillen ze van uiterlijk en van materiaal, maar hun principe is hetzelfde. Deze discussie over de 'bête machine' zal de gemoederen een eeuw lang bezighouden, maar leidt tot een patstelling.

Draaisma gebruikt de invoering van het uurwerk en de daaruit voortvloeiende discussie over de 'bête machine' om tot zijn eigenlijke onderwerp te komen: de artificiële intelligentie. Hij vergelijkt de invoering van de computer met die van het uurwerk: beide zijn apparaten die afhankelijkheid kweken. Wanneer eenmaal ergens een uurwerk wordt ingevoerd, worden alle mensen die daarmee in aanraking komen ook gedwongen tot de aanschaf ervan. Zo ook met de computer. Dezelfde veneratie die het uurwerk ten deel viel, wordt nu de computer gegeven. Net als bij het uurwerk slijt dat, naarmate het een dagelijks gebruiksvoorwerp wordt.

Interessanter echter is het feit, dat rond de computer eenzelfde discussie opstaat als destijds rond het 'bête machine'. Heeft de computer bewustzijn of is het een machine? Daarmee hangt de vraag samen: is de mens een ingewikkeld soort machine of principeel verschillend daarvan? In deze discussie vindt Draaisma dezelfde 'fouten' in standpunten en voorbeelden als in de discussie over het dier. Hij verwacht dat ze in eenzelfde patstelling zal eindigen.

Gezien de titel: 'Het verborgen raderwerk' is het geen verrassing wanneer Draaisma concludeert, dat de mens waarschijnlijk niet meer is dan een ingewikkelde machine. Mijns inziens vergeet hij daarbij één ding: een machine heeft geen intrinsieke bestaansnoodzakelijkheid. Hij wordt ontworpen om een bepaald doel te dienen. Feitelijk gaat de discussie niet meer over bewustzijn, maar over vrijheid en daarmee samenhangend verantwoordelijkheid. Als de mens een machine is, dan ontstaat daarmee de vraag

wie ons tot welk doel gebouwd heeft. Een machine, hoe zelfbewust ook, kan niet verantwoordelijk worden gesteld voor zijn daden. In laatste instantie zijn die daden door zijn maker ingevoerd.

F. Vogelzang

JEUGDBOEK

Tony Vos-Dahmen von Buchholz, *Verstoten. Toen de Noordzee nog land was. Met tekeningen van Kees Scherpenzeel* (Fontein, Baarn 1989)

Botten, die de Texelse kotterssijsser Gerbrand Dos op de Noordzee opgevisst heeft, vormen de basis voor dit historische (jeugd)verhaal. Bij nadere bestudering door Govert van Noort en Ad Wouters bleek dit botmateriaal afkomstig van rendieren en bewerkt door mensen, zo'n 8500 jaar voor Christus. Deze vondsten gaven aanleiding tot nieuwe hypothesen over het leven van de Rendierjagers aan het einde van de laatste ijstijd.

Rondom deze gegevens construeerde Tony Vos het verhaal van enkele families, die 's winters in de grotten in het Ardennengebied woonden. In het voorjaar verzamelden ze zich na een tocht langs de Maas bij een meer in het huidige Brabant. Vandaar volgden ze in kleinere groepen de rendieren langs de rivier naar een zoetwatermeer, midden in de huidige Noordzee. Na "enige manen" keerden ze terug langs de rivier, eerst voor een herfstkamp op dezelfde plaats, waar ze het voorjaar gebivakkeerd hadden, en vervolgens richting Ardennen.

Het boek is opgedragen aan het bovengenoemde trio: Ad, Govert en Gerbrand.

Tony Vos maakt in haar verhaal duidelijk hoe zo'n seizoentrek verlopen zou kunnen hebben. Daarbij besteedt ze uitgebreid aandacht aan het dagelijks leven van de Rendierjagers: hun samenlevingsvorm, hun woningen, hun gereedschap, hun voedsel, hun afhankelijkheid van de rendieren, maar ook aan hun religieuze opvatting. Kees van Scherpenzeel tekende de gebruiksvoorwerpen, zoals wij die nu in musea nog kunnen bekijken.

Naast deze goed in het verhaal vervlochten feitelijke informatie bevat het boek enkele klassieke thema's als liefde, jaloezie, moed en karakter. De auteur introduceert in het verhaal een rendierjager, die de moed had af te wijken van het geijkte levenspatroon: iemand, die waarschuwt tegen het doden van rendierkalveren en die erin slaagt een rendier te temmen en te gebruiken als trek-dier. Dit ondanks de sterke kritiek en afkeuring van de stam op zijn afwijkend gedrag.

Kleio

nummer 6/90
pagina's 28 en 29

Dankzij de vele, goed gedoseerde informatie en de mooie opbouw naar een climax toe is "Verstoten" - de naam slaat op iemand, die wegens laf gedrag uit de groep gezet werd - een goed voorbeeld van een verhalend-informatief jeugdboek, dat zeker bij het geschiedenisonderwijs gebruikt kan worden. Passages eruit - als leestekst of als voorleesverhaal - kunnen ook een goede bijdrage leveren in het geschiedenisonderwijs in de basisschool als daar de Rendierjagers aan de orde komen (de nomadische leefwijze).

Cees van der Kooij

KARTOGRAFIE

Amber Verrijcken, *De middeleeuwse wereldverkenning* (Uitgeverij Acco, Leuven/Amersfoort 1990) 185 p., geïll., f 41,-.

De middeleeuwer verkende zijn wereld niet door een expeditie uit te rusten en op onderzoek uit te gaan, maar door het raadplegen van teksten. Belangrijk daarbij zijn de kerkvaders, de klassieke auteurs en vooral de Bijbel. Aan deze bronnen wordt een zeer groot waarheidsgehalte toegeschreven, zodat tegenstrijdige ooggetuigenverslagen worden aangepast aan de geschreven bronnen.

Het boek van Verrijcken is vooral een overzicht van de ontwikkeling van de kartografie in de middeleeuwen. Kaarten hebben in die tijd niet de functie de wereld realistisch weer te geven, maar dienen ter illustratie van de geschiedenis. Een kaart is een overzicht van de mentaliteit van de mens, niet van de fysieke geografie van de wereld. Jeruzalem bijvoorbeeld is het centrum van de aarde, hoe verder men zich daarvan verwijderd hoe barbaarser en wilder het land en haar bewoners.

De middeleeuwse geleerden doen verwonderde pogingen de verschillende wereldbeelden uit de klassieken en de Bijbel met elkaar in overeenstemming te brengen. Ze pogen vragen te beantwoorden als: waar moet het Paradijs worden gesitueerd, waar ligt het land van Gog en Magog (een anti-goddelijke wereldmacht uit het Oude Testament), hoe zit het met de aanwezigheid en bewoning van eventuele andere continenten?

Na het jaar 1000 verandert de kartografie ingrijpend. De werken van sommige klassieke auteurs worden herontdekt (via de Arabieren), de kruistochten geven betrouwbaarder informatie over het Midden-Oosten en onder invloed van de opkomst van de handel worden er zeekaarten gemaakt die een realistische weergave bieden van kustlijnen en havens, al blijft het binnenland op zulke kaarten 'terra incognita'. Het duurt

echter nog geruime tijd voor de 'auctoritates' hun onschendbaarheid verliezen.

Verrijcken behandelt ook de invloed van literatuur op het wereldbeeld aan de hand van de reis van Sint Brandaan, het land van Priester Jan, de veroveringstochten van Alexander de Grote en natuurlijk de trektochten van Marco Polo en sir John Mandeville. Hoewel een deel van die literaire informatie fictief is, bepaalt deze wel het beeld dat de Europeanen van de wereld hadden. Zo gaat Columbus op weg naar het westen op basis van foutieve informatie. Juist omdat de officiële kartografen aan het hof weten dat Columbus' informatie verkeerd is, adviseren ze de vorsten niet met hem in zee te gaan.

Verrijcken heeft een interessant onderwerp bij de kop genomen. Het valt af en toe tegen dat ze leuke anecdotes en achtergrondinformatie heel summier weergeeft en zich meer op de technische aspecten van de kaarten richt. Haar Vlaamse afkomst is merkbaar in haar taalgebruik. "Ingesteldheid" betekent "instelling", met "uitzicht" bedoelt ze "uiterlijk". Dit soort betekenisverwisselingen bemoeilijken het lezen.

Fred Vogelzang

NEDERLAND

Sjoerd Faber (red.), *Nieuw licht op oude justitie. Misdad en straf ten tijde van de republiek* (Coutinho, Muiderberg 1989) 115 blz., geïllustreerd, prijs f 24,50.

Zeven auteurs belichten in vijf artikelen diverse aspecten van misdad en straf in de Republiek. De bijdragen gaan respectievelijk over rechtsverscheidenheid, interjurisdictioneel verkeer, notarissen, overspel en beruchte personen in vooral de zeventiende en achttiende eeuw. Er is het nodige archiefmateriaal voor geraadpleegd, dat het 'nieuwe licht' moest werpen op de oude justitie. De artikelen vertonen weinig onderlinge samenhang en zijn ook van verschillende kwaliteit. Ze zijn gemakkelijk los van elkaar te lezen, en dat maakt het ook mogelijk om er een over te slaan.

De lezer kan zich bij de keuze natuurlijk primair laten leiden door de verschillende onderwerpen, maar als het gaat om de leesbaarheid zou ik de hoofdstukken over de rechtsverscheidenheid, over overspel en over beruchte personen aanraden.

Met die rechtsongelijkheid blijkt het wel mee te vallen. Dezelfde factoren blijken namelijk steeds weer een rol te spelen. Zo waren de straffen veelal spiegelend, dat wil zeggen dat er iets van het gepleegde delict in tot uitdrukking kwam (bijvoorbeeld de hand

die had gestolen werd afgekap). Ook persoonlijke factoren waren (en zijn trouwens nog steeds) van belang: krankzinnigheid en zwangerschap leidden bijvoorbeeld tot een lichtere straf.

Een overspelige liep een drievoudig risico. Hij of zij kon strafrechtelijk, civielrechtelijk en kerkrechtelijk worden aangepakt.

Onder de beruchte personen bevindt zich Trijn van Hamburg, die in de televisieserie *58 miljoen Nederlanders* (aflevering *misdad en straf*) zo'n tien jaar geleden aan-schouwelijk werd opgehangen. Ook Jacob Frederik Muller, alias Jaco of Sjako leeft nog steeds voort: hij komt voor in een kinderboek van Karel Eykman uit 1986, *Het Fort van Sjako*.

Over het geheel genomen is dit een aardig boekje, maar er wordt te veel bekend verondersteld. Het is dan ook de vraag of bijvoorbeeld scholieren ermee uit de voeten kunnen, tenzij zij de moeite willen nemen er enige naslagwerken bij te halen. Ook had er iets meer tijd kunnen worden besteed aan de eindredactie; allerhande slordigheidjes (bijvoorbeeld bakzijl in plaats van bakzeil) hadden dan hun weg naar de boekhandel niet gevonden.

Annelies van Vliet

Ernest Zahn, *Regenten, rebellen en reformatoren. Een visie op Nederland en de Nederlanders* (Uitgeverij Contact, Amsterdam 1989) 356 blz. Vertaling van 'Das unbekannte Holland', 1984.

Ernest Zahn werd geboren in Tsjecho-Slowakije, studeerde in Zwitserland en de VS en was van 1963 tot 1981 hoogleraar economische sociologie in Amsterdam. Gedurende zijn Amsterdamse hoogleraarschap moet hij het materiaal verzameld hebben voor het boek *Das unbekannte Holland*, dat in 1984 verscheen en nu in vertaling voorligt. Zahn heeft in zijn boek een kleine veertig essays gegroepeerd rond thema's als de Nederlandse politieke cultuur van de Republiek tot heden, een cultuur-historische vergelijking van Nederland en Duitsland - taal, filosofie, literatuur, schilderkunst - Nederlands confessionele habitus zoals die tot uitdrukking komt in de verzuiling van het maatschappelijk leven, de turbulente jaren zestig en zeventig, die achteraf een storm in een glas water bleken te zijn (typisch Nederlandse beeldspraak zou Zahn zeggen).

Het boek zou ook 'het onveranderlijke Nederland' kunnen heten, want de rode draad die de auteur door zijn beschouwingen heenweeft is die van de continuïteit. De term 'volksaard' laat de socioloog Zahn wijselijk nergens vallen, maar het begrip heeft zich na lezing stevig op het netvlies

vastgehecht. De Nederlandse socialisten zijn eigenlijk dominees in rode toga, de jaren zestig waren niet meer dan een links evangelisatie-offensief en ons liefdevolle minderhedenbeleid - iedere Turk zijn eigen moskee - moet verklaard worden uit de collectieve herinnering aan godsdienststrijd en religieuze onderdrukking. Een van de meest amusante apercu's is een citaat uit een Zwitserse krant dat Zahn met instemming aanhaalt; het is een portrettering van wijlen Joop den Uyl: *'met zijn ronde schedel, die zonder hals op zijn romp zit, met zijn lepe oogopslag en de lachrimpels om zijn mond, lijkt hij op de boeren op de schilderijen van Hollandse meesters, zoals zij op een bruiloft dansen of aan de tafel van een herberg een varken verkopen'*. (p. 195).

Zahn is een heel goed stilist en beheerst de essayvorm tot in de finesses. Zijn boek is daarom onderhoudende lectuur, maar dat neemt niet weg dat ik mij ook menigmaal flink geërgerd heb, niet alleen uit een gekwetst gevoel voor nationale eigenwaarde, maar ook door de gemakzuchtige stereotypingen, waarvan het oertype van de koopman-dominee wel het meest versleten is. In zijn epiloog merkt Zahn op dat Nederland aan het Europa van na 1992 toch veel te bieden heeft: een oude en solide democratie, een anti-autoritaire burgerij en een rijke genuanceerde volkscultuur. Deze pluim komt nogal onverwacht na de honderden pagina's waarin verhaald wordt van platheid, geestelijke armoede en calvinistisch predikantendom. De achterflap meldt dat de eerste editie in Duitsland heel enthousiast ontvangen is. Geen wonder zou ik zeggen. H. Righart

NOORD-BRABANT

Annemiek van der Veen, *Zij telt voor twee. Vrouwenarbeid in Noord-Brabant, 1889-1940* (Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening/De Walburg Pers, Zutphen 1989) 125 blz., prijs f 19,50.

Het feit dat in 1889 een begin werd gemaakt met de arbeidswetgeving voor vrouwen vormde de aanleiding tot het schrijven van dit boek. De vrouw moest beschermd worden, in het belang van zowel haar gezondheid als die van haar gezinsleden, was de heersende opvatting. Dit gold ook voor jonge, ongehuwde vrouwen die de gelegenheid moesten hebben zich te wijden aan haar toekomstige taak als vrouw en moeder. De katholieke geestelijkheid ondersteunde deze standpunten volledig. Hoe anders de dagelijkse realiteit was in Noord-Brabant in de periode 1880-1940 wordt in *Zij telt voor*

twee zorgvuldig beschreven. En zoals de titel aangeeft: vrouwenarbeid betekende meer dan betaald werk: vanzelfsprekend had de vrouw de zorg voor huis en gezin en telde daarmee voor twee.

De arbeidswet van 1889 gold voor alle vrouwen (en jeugdigen jonger dan 16) die werkzaam waren in fabrieken en werkplaatsen; hierin werd onder andere bepaald dat de maximale arbeidsduur 11 uur per dag moest zijn, tussen 5.00 en 19.00 u., met de verplichte rusttijd van minimaal een uur; zondagsarbeid werd verboden; evenals arbeid binnen vier weken na de bevalling. Voor gehuwde vrouwen of vrouwen die de zorg voor een huishouding hadden beperkte de Arbeidswet van 1911 de arbeidsdag tot 10 uur, de arbeidsweek tot 58 uur en werd het verboden om op zaterdagmiddag te werken. In het hoofdstuk 'Aan regels gebonden' wordt deze en andere wetgeving voor en tegen vrouwen en arbeid behandeld.

Onder de titel 'Het Bonte Brabant' worden de algemene economische ontwikkelingen in landbouw en industrie beschreven en de grote veranderingen die hierdoor in vrouwenarbeid optraden. De landbouw werd steeds meer marktgericht maar bleef de bedrijfstak waarin het grootste deel van de Brabantse vrouwen werkzaam was. Met de industrialisatie ontstond geheel nieuw werk en veranderde de thuisarbeid ingrijpend. Vervolgens komen de verschillende beroepssectoren aan de orde: de agrarische sector wordt belicht in 'Zij rooit het wel'; in 'Zij weet van aanpakken' wordt de veelzijdige industriële sector beschreven, waar vrouwen met name in de textielnijverheid, de voedings- en genotmiddelenindustrie, de schoenfabricage en de electro-technische industrie werkzaam waren.

In het artikel 'Zij telt voor twee' wordt thuisarbeid, vooral het werk van gehuwde vrouwen, nader beschouwd. Andere aspecten van vrouwenarbeid die naar voren komen zijn: huishoudelijke arbeid in dienst van derden in: 'Zij kent haar plaats': handel, in: 'Zij is van alle markten thuis'. In het hoofdstuk 'Zij is haar eigen baas' worden enkele portretjes geschetst van vrouwen die een zelfstandig beroep uitoefenden, zoals Lena de stoelenzetster, Hanneke de bodin en Jaan de mutsenwaster. Hoewel ook deze beroepen elders in den lande werden uitgeoefend, geven deze portretjes een aardig beeld van specifieke streekgeschiedenis. De initiatieven van kerkelijke zijde bijvoorbeeld ter verbetering van de zedelijkheid van fabrieksarbeidsters onderstrepen dit.

Een regionale bijzonderheid komt tevens naar voren in het laatste hoofdstuk, 'Zij

komter wel', over de 'nette' beroepen, zoals kantoortuffrouw, telefoniste en onderwijzers. In Brabant bleken niet alleen meer onderwijzeressen werkzaam te zijn dan onderwijzers, maar ook gaven zij veel vaker les in de hoogste klassen. Oorzaak hiervan lag in het feit dat de katholieke kerk sterk hechtte aan gescheiden onderwijs voor jongens en meisjes.

In deze bundel is met grote aandacht en zorg geschreven over vrouwenarbeid in Brabant. Elke vorm van arbeid wordt voorzien van cijfers over arbeidstijden, beloning en dergelijke.

Vrouwen zelf komen niet aan het woord, maar de foto's spreken voor zich. De bijdrage van vrouwen aan de economische ontwikkeling van Brabant is evident.

Hoewel dit boek voor leerlingen vanaf de middenklassen, voor het maken van werkstukken bijvoorbeeld al te gebruiken is, heeft de stichting BRG ook een bijzonder overzichtelijk en helder geschreven *leerlingenboek* laten maken bij dit thema. Beginnend met de '1990-maatregel' eindigt dit katern met de ontwikkelingen die de afgelopen decennia hebben plaatsgevonden in het leven van vrouwen. Helaas geeft het boek geen eindoverzicht of conclusie waarin het specifieke van Brabantse ontwikkelingen wordt vergeleken met landelijke ontwikkelingen. Veel van het beschrevene lijkt mij ook van toepassing voor andere regio's.

Ellen Marrenga

Het door de Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening vervaardigde onderwijsleerpakket rond dit thema bestaat uit:

- een videofilm (van circa 10 minuten, voor f 45,00);
- een leerlingenboek, fraai uitgevoerd, waarin begrippen uit het CSE-onderwerp vrouwengeschiedenis voor 1990 en 1991 zijn verwerkt, bedoeld voor de hoogste klassen Mavo, Havo en Vwo, in circa vijf lessen, à f 2,00;
- een begeleidende docentenhandleiding, f 5,50 en
- een postertentoonstelling 'Vrouwenarbeid in Noord-Brabant', die voor f 25,00 per week is te huren.

Voor nadere inlichtingen: Stichting BRG, 's Hertogenbosch, tel. 073-146193.

EXAMENKRANT

"VROUWENMIDDAG" OP HET ELZENDAALCOLLEGE TE BOXMEER

Op donderdag 3 mei sloten ongeveer 85 leerlingen van het Elzendaalcollege te Boxmeer hun voorbereiding op het eindexamenonderwerp, "Continuïteit en verandering: de positie van de vrouw in Nederland en in de Verenigde Staten van Amerika, 1929-1969" af op een bijzondere en leerzame manier. De sectie geschiedenis organiseerde een aantal activiteiten en presenteerde deze onder de titel "Vrouwenmiddag". Er waren drie sprekers uitgenodigd, er was een leerlingenforum, een "inspringtheater" en een fototentoonstelling over vrouwenarbeid. Om 15.30 uur opende de rector van de school drs. J.G.H. Peeters, de middag met een welkomstwoord en rond 19.00 uur werd deze afgesloten met een door docenten bereide maaltijd voor genodigden en leerlingen.

Janneke Riksen, lid van de commissie Vrouwen-geschiedenis van de VGN, maakte het hierna volgende verslag en sprak met de organiserende docenten.

Hilda Verwey-Jonker (1908), Tineke Wibaut (1922) en Wil Merkies (1931) waren voor deze middag uitgenodigd. Voor de leerlingen waren de dames geen onbekenden. Tijdens de lessen hadden zij met de eerste twee al kennis gemaakt door de serie "De positie van de vrouw in Nederland en de Verenigde Staten van Amerika (1929-1969)", die de NOT ter begeleiding van examenonderdeel maakte. Wil Merkies was voor de leerlingen bekend door een in de klas behandeld artikel uit de bundel *Bij ons moeder en ons Jet, Brabantse vrouwen in de 19e en 20ste eeuw* (1989).

Hilda Verwey-Jonker was, als voormalig Eerste Kamerlid en gemeenteraadslid van Eindhoven, uitgenodigd om een inleiding te houden rond het

Het leerlingenforum

thema "Vrouw en politiek". Tineke Wibaut, in de Tweede Wereldoorlog actief in de verzetsgroep CS6 en overlevende van het kamp Ravensbrück, sprak over "Vrouwen en hun rol in de Tweede Wereldoorlog". Wil Merkies, die in 1948 als eerste sportjournaliste bij de Volkskrant in dienst werd genomen en daarmee tevens de eerste sportjournaliste bij een landelijk dagblad in Nederland was, gaf door middel van het vertellen van haar ervaringen meer zicht op het thema "Vrouw en Werk".

Verwey wilde de leerlingen in haar inleiding duidelijk maken dat op het gebied van "Vrouw en Politiek" in de periode 1929-1969 diverse successen geboekt zijn. De vrouwenbeweging had zich aanvankelijk uitsluitend geconcentreerd op het behalen van het kiesrecht. Die strijd was gestreden, het doel was bereikt en de vrouwenbeweging was aan het einde van de jaren twintig op haar retour. In de Tweede Kamer hadden maar een paar vrouwen zitting en in de Eerste Kamer was maar één vrouw, Carry Pothuis-Smit. Het was voor vrouwen niet gemakkelijk om een politieke functie te hebben. Ze werden vaak op die plaatsen gezet waar ze "geen kwaad konden doen". Ze waren niet daar waar men "echte harde" beslissingen nam. Het was een tijd van leren en proberen om enige politieke zeggenschap te krijgen. Zelf was Verwey in de jaren dertig het eerste vrouwelijke raadslid in de gemeente

Eindhoven. En ook daar wist men niet goed raad met een vrouw, maar terwille van de vrouwelijke kiezers meende men niet om een vrouw heen te kunnen. Maar in de nationale politieke partijen drong het langzaam door dat er iets aan politieke voorlichting voor vrouwen moest worden gedaan. Diverse vrouwenverenigingen vonden dat, ofschoon de politiek zich niet direct met hen bezighield, zij zich wel met de politiek dienden te gaan bemoeien. Het overheidsingrijpen in de crisisjaren met betrekking tot vrouwenarbeid buitenshuis gaf voor hen daar de duidelijkste aanleiding toe. Allerlei verenigingen gingen deel uit maken van het "Comité met de lange naam". Dit trachtte de aanvallen op vrouwenarbeid af te weren.

Verwey beschouwde de oprichting van het Nederlands Vrouwencomité in 1945 als een belangrijke gebeurtenis tussen de twee feministische golven. Zij constateerde:

"Dat is eigenlijk het begin geweest, weliswaar niet van een tweede golf van emancipatie, maar wel van het herformen van organisaties die zich later achter de tweede golfbeweging stelden".

Ook noemde Verwey de motie Tendeloo en de afschaffing van de handelingsonbekwaamheid van de gehuwde vrouw als voorbeelden van politieke successen voor en door vrouwen behaald. Het belangrijke van deze gebeurtenissen, en met deze woorden eindigde zij haar inleiding, is:

"Er is door die vrouwen in die tijd een stuk meer macht ontwikkeld, waar wij dan nu nog de vruchten van plukken".

De tweede spreker, Tineke Wibaut, gaf meer inzicht in de rol van vrouwen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Enerzijds confronteerde zij leerlingen met persoonlijke ervaringen. Anderzijds schetste zij een algemeen beeld door in haar verhaal gebruik te maken van de publicaties *Kinderwagens en Korsetten* van Lidwien Marcus en Bob de Graaff (1980) en *Het stille verzet* van Marjan Schwegman (1980).

Wibaut groeide op in de nabijheid van Schiphol. Op 10 mei 1940 moest zij in allerijl verhuizen, omdat Schiphol één van de eerste doelen van de Duitsers was. Deze beginperiode, waarin zij wel haar

De drie gastsprekers en docent geschiedenis Paul van Leeuwen: vlnr. Tineke Wibaut, Hilde Verwey-Jonker, Paul van Leeuwen en Wil Merkies.

Het "inspring-theater" over de 1990-maatregel

ongenoegen kenbaar maakte, maar er van "echt" verzet nog geen sprake was, typeerde zij als het "speelse verzet". Goudsbloemen in de tuin, het dragen van rood-wit-blauwe strikjes en het bekladden van Duitse aankondigingen met Oranje Zal Overwinnen behoorden daartoe.

Aan deze vorm van verzet kwam voor Wibaut een einde in september 1941. Aan de leerlingen legde zij dit als volgt uit:

"Ik denk dat jullie dit ook verschrikkelijk goed kunnen begrijpen. Als je in een klas geconfronteerd wordt met het feit dat er een aantal leerlingen anders zijn dan jij, die jood zijn, en om die reden niet meer op school mogen blijven. Dan kun je je voorstellen... dat hakt er flink in. Stel je voor je eigen vrienden en vriendinnen. Je wordt er met je neus bovenop geduwd. Dat is het moment geweest dat wij, op onze school, nog verder zijn gaan nadenken. Dat kan je niet accepteren!"

In het verzet maakten vrouwen gebruik van het nationaal-socialistische vrouwbeeld van niet volwaardige, onverstandige, a-politieke wezens. Het was een middel om de Duitse bezetter zand in de ogen te strooien. Het gaf voldoening om je als "weerloze onzelfstandige vrouw" te laten helpen door een Duitser, die gewillig een zware koffer met illegale bladen in het bagagenet tilde voor een zogenaamd zwangere vrouw.

Wibaut wees erop dat de rol van de vrouw in het verzet in de literatuur nauwelijks naar voren komt. Uit het onderzoek van Marcus en de Graaff blijkt dat er 3000, dat is 10%, vrouwelijke illegale werkers waren. Ongeveer de helft hiervan ontkwam niet aan arrestatie. Of het nu koerierswerk, de illegale pers of pilotenhulp betrof, vrouwen namen deel aan al deze vormen van verzet. Bij deze aantallen zijn echter niet de talloze vrouwen gerekend uit het ongeorganiseerde verzet. Vrouwen die bijvoorbeeld onderduikers hielpen. Dit aantal is bij benadering niet te schatten.

Als je aan vrouwen vraagt wat ze in de oorlog deden krijg je vaak als antwoord, aldus Wibaut: "Ach, je deed wat je doen moest". Een van de dingen die bij vrouwen een grote rol speelde is hun bescheidenheid. Wibaut benadrukte echter dat het aandeel van vrouwen in het verzet niet mag worden gerelativeerd.

In juni 1943 sloot zij zich aan bij de gewapende

verzetsgroep CS6. De taakverdeling tussen mannen en vrouwen binnen deze groep berustte niet op ondergeschiktheid, maar op geschiktheid. Er werd op voet van gelijkheid met elkaar omgegaan. Dat vrouwen vanaf 1943 "het buitenwerk" moesten doen was vanzelfsprekend, omdat mannen zich niet of zo min mogelijk op straat moesten vertonen. In het verzet was het man-vrouw rolpatroon van ondergeschikt belang in de gezamenlijke strijd tegen de vijand.

Als laatste kwam Wil Merkies aan het woord. Zij werkt nu 42 jaar in de journalistiek. In 1948 werd zij als zeventienjarige aangenomen op de abonnementsafdeling van de Volkskrant. Het was onmogelijk om als vrouw op de redactie te komen. De chef sportredactie las echter haar verslagen van de voetbalwedstrijden tussen de Tijd, De Telegraaf en de Volkskrant in het personeelsblad, en haalde haar naar de sportredactie. Zij was de tweede vrouw op de Volkskrantredactie en haar collega's hadden het daar moeilijk mee. Zij waren niet de enigen. Een aantal abonnees had geklaagd bij de hoofdredacteur dat de Volkskrant een vrouw naar ijs hockey en voetbalwedstrijden stuurde. De hoofdredacteur vond het daarop beter om "van onze verslaggeefster" boven de artikelen te veranderen in "van onze verslaggever".

Wil Merkies leerde bij de Volkskrant niet alleen schrijven, maar ook voor haarzelf opkomen: *"In het begin was ik op de perstribune nogal eens het mikpunt van grapjes. Als er een overtreding werd gemaakt was er altijd wel een collega die het nodig vond om me in te wijden in de spelregels. Toen ze merkten dat ik het spel net zo door had als zij lieten zij mij met rust. Als de mannen in de pauze aan de jonge genever gingen werd er voor mij een ranja met een rietje besteld"*

Het was een ongeschreven regel dat een journaliste die ging trouwen ontslag nam, zo ook Merkies. Anders werd zij ontslagen. Na haar huwelijk bleef zij schrijven als free-lance journaliste. Tien jaar geleden zette zij haar free-lance werk om in een vaste baan bij de Perscombinatie. Dat zij daar negen jaar lang alleen met mannelijke collega's heeft gewerkt is nooit een probleem voor haar geweest. Wel is zij er trots op dat de hoofdredacteur een half jaar na haar komst zei dat de sfeer op de krant was verbeterd.

Haar positieve inbreng heeft er, volgens velen op de redactie, mee te maken gehad dat vrouwelijke sollicitanten anders worden beoordeeld. Toch is het niet zo dat er nu evenveel vrouwen als mannen bij de krant werken. De werkomstandigheden en het opboksen tegen mannelijk onbegrip zijn, volgens Merkies redenen die vrouwen afschrikken. Vrouwen hebben echter niet alleen maar een gunstige invloed op de sfeer. Ook aan de inhoud is het goed te merken als er vrouwen werken. Vrouwen en mannen hebben ieder hun eigen aanpak van onderwerpen. En dat is, volgens Merkies, goed voor een krant want die wordt door mannen en vrouwen gelezen. Zij vindt het dan ook een kwalijke zaak dat de ingezonden brieven bij *Het Parool* nog steeds verschijnen onder de rubriek "Maar meneer."

Na deze inleidingen volgde een discussie. De leerlingen haalden door middel van een vraag een bepaald aspect over vrouwen in de twintigste eeuw, om een reactie van de drie sprekers te krijgen. De eerste vraag had betrekking op arbeid buitenshuis. Aan Verwey, Wibaut en Merkies werd gevraagd welk perspectief zij op arbeid hadden toen zij achttien waren. Aangezien de vrouwen van drie verschillende generaties waren gaf dit enig inzicht over kansen en mogelijkheden voor vrouwen op arbeid. Voor de leerlingen werd het door deze drie verschillende reacties duidelijk dat afkomst en milieu de onderwijs- en arbeidskansen aanzienlijk beïnvloeden.

Het tweede discussiepunt richtte zich op arbeid binnenshuis. Wat vonden de sprekers van de keuze van een jonge vrouw die in 1990 bewust kiest voor een loopbaan als huisvrouw en moeder. Alle sprekers raadden dit af. Alleen huishouden en kinderen opvoeden was volgens deze vrouwen niet aan te bevelen.

Verwey vroeg zich af wat je de hele dag allemaal in het huishouden zou moeten doen. Met zoveel machines was er volgens haar weinig aan te beleven. Zij vertelde over de tijd dat er nog geen wasmachines waren en dat de kolenkachels er wel voor zorgden dat je twee maal per dag moest afstoffen. Merkies benadrukte dat het belang van onafhankelijkheid en economische zelfstandigheid heel belangrijk is. De leerlinge die de stelling naar voren bracht reageerde hier als volgt op:

"De mening die vooral bij ons in de klas naar voren kwam, is dat zowel mannen als vrouwen moeten zorgen voor de opvoeding van een kind. Ik denk wel dat het belangrijk is dat de vrouw en de man niet een volle baan hebben. De kinderen zouden dan naar een oppas moeten en de ouders dan veel te weinig zien. En het belang van het kind staat toch wel voorop"

De laatste vraag sloot hierop aan en ging over opvoeding. Werd je nu als meisje in het verleden anders opgevoed dan als jongen?

Na persoonlijke reacties waarin dit werd beaamd werd de lijn doorgetrokken naar nu. Verschillende leerlingen reageerden en brachten uitkomsten van eerder gevoerde discussies naar voren.

Zo zei een leerlinge:

"En je hebt het ook op school. Ik vind het heel belangrijk om geen gescheiden gymlessen te krijgen. En dat is hier dus wel. Dat vind ik verkeerd. Zo hebben we ook, dat is nou niet meer hoor, maar voor een paar jaar terug waren hier ook nog aparte lessen handvaardigheid voor jongens en voor meisjes. Dan kreeg je bij de meisjes borduren en naaien, terwijl de jongens lekker met een spijker en hamer in de weer waren. Nou ik zat liever daarbij."

Leerlingen in gesprek met Hilde Verwey-Jonker

Na de pauze was het tijd voor het volgende programmaonderdeel. Mevrouw Austmann uit Middelburg was uitgenodigd om het stuk "Tussen twee haakjes" op te voeren. Het ging hier om inspring-theater waarin de 1990-maatregel over de economische zelfstandigheid centraal stond. Na een korte spelintroduktie was het de bedoeling dat leerlingen improviseerden en meespeelden. Na slechts een zeer korte aarzeling speelden diverse leerlingen enthousiast mee.

De "Vrouwenmiddag" werd afgesloten met een feestelijke maaltijd en na ijs met aardbeien en slagroom vertrokken de leerlingen voldaan naar huis.

Willem van Lieshout en Paul van Leeuwen in gesprek met Janneke Riksen

De docenten Van Lieshout en Van Leeuwen van het Elzendaalcollege waren al langer geïnteresseerd in vrouwengeschiedenis. Naar aanleiding van de 'vrouwenmiddag' vroeg Janneke Riksen hen naar hun ervaringen met het CSE-onderwerp van dit jaar over vrouwen en met vrouwen-geschiedenis op school in het algemeen.

De hele middag stond in het teken van thema's uit het CSE-onderwerp vrouwengeschiedenis. Wat is jullie mening over dit onderwerp?

Van Leeuwen: Het is een heel belangrijk en goed onderwerp, maar voor ons eigenlijk niet echt nieuw. Wel nieuw uiteraard als eindexamenonderwerp. Maar ik denk dat we zolang als we een Havo bovenbouw hebben, en dat is sinds 1973, al op de één of andere manier aandacht hebben besteed aan vrouwengeschiedenis. Heel vaak negentiende eeuwse vrouwenbeweging, soms in vergelijking met arbeidersemancipatie of het thema 'vrouw en arbeid'. Er is ook een periode geweest dat we leerlingen vroegen een boek te lezen over vrouwen-geschiedenis, dat kon middeleeuwse vrouwen-geschiedenis zijn tot twintigste-eeuwse vrouwen-geschiedenis. Eigenlijk heeft dat er altijd wel ingezeten.

In welke klassen komen de onderwerpen die je noemde naar voren?

Van Lieshout: Tot nu toe altijd in 5-Havo. In andere klassen komt het niet voor. Alleen voorzover de methode dat aangeeft.

Van Leeuwen: Vorig jaar hebben we als thema Aletta Jacobs gekozen om als het ware de voorgeschiedenis van het eindexamenonderwerp al een beetje te behandelen. En dan nog vier artikelen waaronder een paar uit "Bij ons moeder en ons Jet" en gedeelten uit "Fatsoenlijk en goedkoop" (1982) van Snethlage. Dat had dus een dubbel effect. Leerlingen maakten kennis met het verschijnsel vrouwengeschiedenis en kregen de voorgeschiedenis van het eindexamen-onderwerp onder ogen. In dit laatste trimester gaan we met 4-Havo en 5-Vwo leerlingen, als opstapje voor volgend jaar, aan de slag met het thema "Zij telt voor twee".

Vrouwenarbeid in Noord-Brabant 1889-1940. Voor vandaag is de bijbehorende fototentoonstelling van de Brabantse Regionale Geschiedbeoefening opgezet en die blijft hier drie weken staan.

Van Leeuwen: In het begin hebben we veel gewerkt met een inmiddels oude uitgave op dit gebied "Vrouwen Vooruit" (1962) van Couvee en Boswijk en met de uitgave uit 1968 van "Van moeder op dochter" van Posthumus van der Goot. Daar haalde je veel gegevens uit. Maar er werd ook gewerkt met bronnen, zoals kopieën van oude kiesrechtbrochures uit de Universiteitsbibliotheek.

Er zijn een aantal historici die vinden dat de tijd nog niet rijp is om een onderwerp uit de vrouwengeschiedenis als eindexamenonderwerp te kiezen. Als argumenten voeren zij aan dat er nog te weinig wetenschappelijk onderzoek verricht is en dat er daardoor ook nog te weinig wetenschappelijk verantwoorde literatuur voorhanden is.

Van Leeuwen: Ik heb die berichten ook wel eens gehoord, maar het is kletsboek met permissie. Als je nu nagaat dat dezer dagen in VN (eind april) een voorpublicatie kwam over een boek van de meidagen van '40. Waarom heeft Nederland de oorlog zo snel verloren? Er wordt een hele serie fabeltjes die in Nederland al 45 tot 50 jaar de ronde doen aan de hand van de archiefonderzoek en interviews met ooggetuigen weerlegt. Niet alleen is de Tweede Wereldoorlog, met daarin de meidagen in Nederland, al vier of vijf keer eindexamenonderwerp geweest. Maar daarvan heeft

nog nooit iemand gezegd dat daar de tijd niet rijp voor was, en dat weten we nog niet precies alles ervan weten en dat het eerst maar eens helemaal precies in een handboek moet komen.

Van Lieshout: Op een andere manier is het natuurlijk wel een onderwerp dat vreemd in dit eindexamenpakket zit. Als je nagaat dat er nooit echt aandacht aan besteed wordt in een schoolboek. In een aantal methodes is het nu verwerkt. Dan gaat het een hele expliciete plaats innemen en dan kan dat ook bij velen vreemd vallen.

Van Leeuwen: Het is wel zo dat het niet voortbouwt op iets wat in de tweede klas al aan de orde is geweest.

Jullie behandelen al jaren een thema uit de vrouwengeschiedenis in de eindexamenklassen. Als je daar al zoveel jaren mee bezig bent, dan gebruik je die kennis en invalshoek toch ook in andere klassen, ook al komt het in de methode niet naar voren?

Van Leeuwen: Wat doorsijpelt is dat je je iets bewuster bent van het feit dat vrouwen in de geschiedenis niet voorkomen. Als het over de Franse revolutie gaat in 2-Vwo dan maak ik altijd steevast de opmerking: 'Ja ondanks het feit dat alle mensen gelijk moesten zijn, gold dat natuurlijk niet voor vrouwen'. En als het in de brugklas gaat over de volksvergadering: 'Vrouwen mochten daar niet aan meedoen'. Dan wijs je daar op, maar verder doe je daar eigenlijk niets mee.

Van Lieshout: Merkwaardigerwijze komt het in geen enkele klas als thema voor. Je laat ze wel een werkstukje maken over de Gouden Eeuw, maar je laat ze nooit een werkstukje maken over de positie van de vrouw in de 17e eeuw. En dat is misschien ook wel een gebrek van de methodes.

Van Leeuwen: In de nieuwere methodes wordt er wel iets meer aandacht besteed aan de positie van de vrouw. Ik dan aan ons brugklasboek *Vragen aan de geschiedenis*.

Welk katern hebben jullie gebruikt bij de behandeling van de eindexamenonderwerpen?

Van Lieshout: Het boek van Beetsma en Loggen van Wolters Noordhoff en daar ben ik best tevreden over, omdat ik ook de examenbundel van de Onderwijspers ermaast gebruik. Ik weet dat in die examenbundel altijd verschrikkelijk veel informatie gegeven wordt over een hele hoop dingen ermaast. Het is wel teveel een encyclopedisch onderwerp geworden. Teveel een onderwerp van gegevens van vrouwenverenigingen, clubs, namen en te weinig een discussie, te weinig een opiniërend verhaal.

Van Leeuwen: Daarin wijkt het overigens niet af van alle andere eindexamenonderwerpen. Maar ik vind het voornaamste manco toch dat de mensen die het onderwerp hebben samengesteld in hun enthousiasme er teveel tegelijk in hebben willen stoppen. Je moet drie aspecten in vier tijdperken in twee landen behandelen. Dan moet je dus 24 onderdeeljes behandelen en dat vind ik eigenlijk veel te veel. Als men het beperkt had tot Nederland, dan was het veel overzichtelijker geweest.

Van Lieshout: Dan had je het diepgaander kunnen behandelen. Dan had je bijvoorbeeld de tegenstellingen in de vrouwenbeweging zelf naar voren kunnen halen.

Wat is jullie algemene indruk over de mening van leerlingen over dit thema?

Van Leeuwen: Op de eerste plaats vinden ze het gewoon schoolstof, iets wat je moet leren. En daarom krijg je niet veel meer enthousiaste of

De geschiedenisdocenten Willem van Lieshout (links) en Paul van Leeuwen (rechts) met enkele leerlingen.

minder enthousiaste reacties dan bijvoorbeeld over het andere onderwerp. Maar ik merk toch dat, als de groep daar een beetje oren naar heeft, je wel veel meer discussie krijgt. Van nou 'dat vind ik eigenlijk maar raar', of 'hoe zat dat dan', 'dat ze dat pikt', en 'dat vind ik eigenlijk heel goed'. Gewoon hele spontane reacties vaak.

Van Lieshout: Die discussies kwamen als je niet meer praatte over de namen of de organisaties of de wetten, maar als je praatte over onderwerpen zoals we vandaag hadden.

Van Leeuwen: Wij als docent, wij zijn niet objectief over het onderwerp. Wij zijn emancipatorisch ingesteld. Dus de bewuste meisjes die krijgen hun gelijk. Al zonder dat je dat zegt straalt je hun gelijk uit. Je haalt ook voorbeelden aan uit je eigen leven.

Van Lieshout: In ons katern staat in de inleiding een opmerking over het feit dat het nu eens een keer voor de meisjes interessant wordt. Nou dat vonden de meisjes zelf een belachelijke opmerking.

Van Leeuwen: De meisjes protesteerden eigenlijk vooral tegen de bewering, uitgesproken of een beetje verpakt, dat zij weleens het schip in konden gaan. Zij vinden zichzelf al ontzettend geëmancipeerd. Zij denken aan zichzelf als: 'mij overkomt dat niet', 'ik ga lekker wel carrière maken' of 'ik ga lekker wel een opleiding volgen die ik leuk vind'. 'Ik word niet ongelijk behandeld'. Ze denken dus in hun onschuld dat de emancipatie al voltooid is en vandaaruit vinden ze het dan in eerste instantie mal om speciaal aan vrouwengeschiedenis te doen.

Van Lieshout: Het maatschappelijk bewustzijn hierover kun je nog niet van hen verwachten.

Van Leeuwen: Ik denk toch dat een aantal meisjes het in mijn groep het echt heel interessant hebben gevonden om er van alles over te horen. Interessanter dan een "doorsneeonderwerp" zoals China.

Ik wil tot slot nog even naar het idee van deze "Vrouwenmiddag". Hoe is het ontstaan en gegaan?

Van Lieshout: Het is ontstaan toen ik naar de band van de NOT keek. Met name bij dat deel met mevr. Wibaut. Dit jaar is mijn eindexamenklas ook mijn mentorklas dus daar doe je dan misschien ook nog eens wat extra voor. Wij organiseren als sectie weleens vaker iets. Ik doe dit soort dingen ook graag. De bedoeling was dat ze de sprekers zelf over hun ervaringen hoorden vertellen. Dat je de

verbinding naar de werkelijkheid kon maken. Via de stellingen kwamen we bij het heden terecht. En ook daarover vertelden de drie vrouwen hun ervaringen en mening.

Algemeen bekend is dat docenten zwaar belast zijn. Is dit haalbaar voor docenten om te organiseren?

Van Lieshout: Het is voor iedereen haalbaar, als je er maar zin in hebt, plezier in hebt. Dit kan iedere docent, maar hij moet de soepelheid op kunnen brengen. Wij zijn wel als sectie op elkaar ingespeeld. Dat maakt het gemakkelijker, dan kun je de taken verdelen.

De leerlingen en de sprekers waren tevreden, en jullie?

Van Lieshout: Tevreden ja, maar we moeten het volgend jaar nog iets beter doen...

AAN DE LEDEN VAN DE CEVO VOOR VWO

Dit verslag is gebaseerd op de reacties van veertien voorzitters van normbesprekingen in den lande naar aanleiding van het centraal eindexamen-VWO 1990

• Over het niveau van het examen

In het algemeen is er zeer ernstige kritiek uitgeoefend op het niveau van dit examen. De opmerkingen variëren van 'te laag niveau' en 'een aanfluiting' tot 'een regelrechte belediging voor de leraar en de leerling'. Dergelijke kwalificaties worden onderbouwd met diverse argumenten:

- meerdere voorzitters reageerden verontwaardigd op het feit dat de vragen 7 tot en met 15 identiek waren aan de HAVO-vragen over dit thema, inclusief de normering!
- er werd veelvuldig geklaagd over het grote aantal details dat men als futiliteiten beschouwde;
- er werden veel te weinig begrips-/inzichts-, laat staan inlevingsvragen, gesteld.
- verschillende afdelingen zagen liever in het VWO-examen wat meer vergelijkingen tussen ver-

schillende historische situaties.

• Over de beschikbare tijd

Unaniem was men van mening dat de leerlingen (ruimschoots) voldoende tijd hadden.

• De lay-out

Geen der respondenten uitte serieuze klachten over de lay-out. Een der voorzitters meldde nog dat er ook van de zijde van de leerlingen geen aanmerkingen op de lay-out gemaakt waren.

• Het gebruikte bronnen- en werkmateriaal

Met betrekking tot vrouwengeschiedenis:

- Veel onbegrip ontmoette bron 3 van vraag 1 met betrekking tot vrouwenarbeid in Nederland. In de antwoordkern ontbreekt de naam van de auteur bij het geleverde werkmateriaal. Een regio vond het maar een 'flauwe grap'. Welke zin heeft het gebruik van niet-relevant bronnenmateriaal?
- Zeer weinig leerlingen hebben in bron 4 van vraag 1 de hand van Beel herkend. Het ontbreken van deze circulaire in de stofomschrijving zal daar debet aan geweest zijn.

Met betrekking tot Nederland voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog:

- Over het werkmateriaal 14 tot en met 20 werd opgemerkt dat het 'te bekend' en van een 'te laag kwalitatief gehalte' was. Boven-dien was werkmateriaal 20 voor te veel interpretaties vatbaar.

In het algemeen werd nog opgemerkt dat meer 'wit' tussen het werkmateriaal en de opgave overzichtelijker is.

• De relatie stofomschrijving/onderwerpkeuze

In het algemeen vond men de verdeling van de vragen over beide onderwerpen evenwichtig. Op de vraag of men vond dat er te veel nadruk werd gelegd op deelaspecten van de stofomschrijving antwoordden enkele afdelingen dat zij de relatie vrouw-arbeid in het examen overbelicht vonden. In zijn algemeenheid werd ook hier weer dikwijls vermeld dat er ontzettend veel details gevraagd werden. Als voorbeelden werden in dit verband genoemd: de WAAC, de Lanham-act en het 'betoo' over leven en werken van Aletta Jacobs.

Op de vraag of men onderdelen uit de stofomschrijving node gemist had, werden met betrekking tot het onderdeel vrouwengeschiedenis de volgende zaken genoemd:

- het negervraagstuk en de negervrouwen
- het Engels feminisme (?)
- de tweede feministische golf (diverse keren genoemd)
- de vrouw in het verzet
- de vrouwen in de VS in de jaren 1929-1948
- het vraagstuk van de bewustwording in de emancipatiestrijd
- de situationistische overheidsbenadering van het vrouwen vraagstuk

Met betrekking tot Nederland voor, tijdens en na de Tweede Wereldoorlog werd vier keer het ontbreken van vragen over de relatie collaboratie, accommodatie en verzet genoemd. Een regio had gaarne de verhouding Nederland en Londen in het examen opgenomen gezien terwijl een andere voorzitter rept over het ontbreken van 'het probleem van het vernieuwingsdenken'.

• De vraagstelling(en)

Om te beginnen enkele waarderende opmerkingen.

Het aantal 'echte' stapelvragen bleef dit keer beperkt tot één. Vraag 13 (Lanham) stapelde zich namelijk op 12. Een regiment regio's vermeldde verder het (vrijwel) ontbreken van één-puntsvragen. Dit werd algemeen ervaren als zeer gunstige ontwikkeling. Een voorzitter merkte op dat men in CEVO-kringen kennelijk een open oor voor eerder geuite kritiek uit het veld heeft gehad. Ook werden er dit jaar weinig klachten gehoord over de redactie van vragen. De vragen waren over het algemeen door de leerlingen goed te begrijpen.

Toch blijft er nog veel te wensen over:

- Zo bleef het bij veel vragen onduidelijk hoeveel elementen een antwoord moet bevatten.
- 'Alweer' waren er vraagstellingen die niet voldoende afbakenen welk(e) antwoord(en) men wil zien: 'Hiertegen wordt nou al jaren geprotesteerd'. (Er was bijvoorbeeld in deze veel kritiek op de vragen 8, 22 en 30 tot en met 32).
- Dezelfde vraag werd twee keer gesteld *en gehonoreerd* (zie de vragen 29/werkmateriaal 18 en 33: voedseldroppings; vraag 29/werkmateriaal 13 en vraag 34: de Stichting van de Arbeid).

Er is door de voorzitters veel detailkritiek aangedragen met betrekking tot dit examen. Het is in dit bestek onmogelijk deze te memoreren.

• De betoogvraag

Er is bittere kritiek geuit op de betoogvraag in het VWO-examen dit jaar. Op grote schaal werd er een vernietigend oordeel uitgesproken over dit onderdeel. De kritiek heeft vier hoofdelementen:

- Het onderwerp van het 'betoog' situeerde zich voor 1929 en dus buiten de stofomschrijving.
- Het was geen betoogvraag maar een stelopdracht: 'Schrijf alles op wat je weet over Aletta Jacobs'/'dom gememoriseer'.
- Vraag- en antwoordmodel waren niet in overeenstemming en dat terwijl er acht punten voor de vraag te verdienen vielen.
- In het antwoordmodel ontbraken wezenlijke antwoordmogelijkheden (bijvoorbeeld Jacobs' rol in de Joodsche Vrouwenraad en haar archief als basis voor het Internationaal Archief voor de Vrouwenbeweging).

Dit onderdeel van het examen is duidelijk aan revisie toe. De werkers in het veld doen diverse suggesties:

- 'Neem voor de betoogvraag veel liever iets vergelijkenderwijs'.
- Kies voor de gestructureerde aanpak van een geleide betoogvraag waarbij de leerlingen de samenhang tussen gegeven elementen moeten aanbrengen.
- Laat in de betoogvraag een historisch probleem aan de orde komen

• Het antwoordmodel en de normering

Het correctievoorschrift blijft volgens velen een groot struikelblok in het examen:

- Het antwoordmodel sloot niet altijd aan bij de vraagstelling (een goed voorbeeld vormde vraag 29, of vraag 23 waar uitgerekend het vrouwenprotest ontbrak).
- Simpele antwoorden werden soms sterk overgeëvalueerd (vraag 7 - het ideaalbeeld van de Amerikaanse vrouw: '3 prutsdingen voor 3 punten', vraag 32: 2 punten voor voedseldroppings).
- Andere vragen kregen overgewicht in relatie tot de feitelijke vraagstelling (vraag 16: 8 punten was 'veel te zwaar').

- Sommige normantwoorden waren onjuist (antwoordelementen van de vragen 19 en 22 waren onjuist).
- Het antwoordmodel verwachtte meer dan in de vraagstelling besloten lag (30-33 verwante vragen, meerdere antwoorden mogelijk).

• Het onderwerp vrouwengeschiedenis

Over het onderwerp 'Vrouwengeschiedenis' werden door de collega's zeer uiteenlopende opmerkingen gemaakt. Het aardige van die reacties is dat ze veelal ingaan op verwachtingen die men koesterde. De tendens in de reacties is dat men een voorzichtige aanpak van het onderwerp wel verwachtte en dat dat ook wel te waarderen is. De meeste regio's gaven ook aan dat zij de leerlingen gewaarschuwd hadden voor een feitelijk examen in verband met het controversiële karakter van de materie. Maar vrijwel iedere docent had zijn/haar leerlingen voorbereid op een inhoudelijk diepgaander examen. Algemeen werd gesteld dat men het betreurde dat de vragen met betrekking tot processen (continuïteit-verandering) zijn blijven liggen. Van de mogelijkheden tot vergelijking tussen de Nederlandse- en Amerikaanse situatie is -en volgens bijna alle voorzitters helaas- geen gebruik gemaakt. Ook combinatievragen (bijvoorbeeld vrouwen in de Tweede Wereldoorlog - Vrouwengeschiedenis) werden niet gesteld. Uit veel reacties bleek verder dat collega's de leerlingen hadden voorbereid had op een 'ander' tentamen. Meer gericht op comparatie, grafieken en statistieken. Ook omdat met subsidie van de overheid vervaardigd (Nivo)lesmateriaal daar volledig op gebaseerd was.

Zeer vaak werd opgemerkt dat in de stofomschrijving veel te veel organisaties waren opgenomen. Je kon die door de leerlingen alleen maar uit het hoofd laten leren. In de examenbundels werden ze er met de haren bijgesleept en nogal geforceerd in de grote lijn ingepast. Hier en daar klonk in de reacties teleurstelling door: 'Jammer, er is zoveel mogelijk. Een nieuw onderwerp zou zeer onverwachte aspecten kunnen hebben'. Maar ook tevredenheid: 'n leuk onderwerp, dat de leerlingen zeer geboeid heeft en toch de (inter)nationale geschiedenis van 1929 - 1969 behandelde of 'graag meer van dergelijke op de huidige jeugd geente onderwerpen...'.

• Stofomschrijving, voorbereiding en examenbundels

De stofomschrijving en examenboekjes gaven over het algemeen geen aanleiding tot klachten. Lovende woorden werden geuit over de VGN-docentenbundel *Vrouwen in de twintigste eeuw*.

Wel noemden twee voorzitters de keuze van het thema discutabel. De overeenkomst tussen de VS en Nederland was volgens hen in het algemeen gering te noemen. Hier en daar werd verder kritiek geuit op de uitgebreidheid van het onderwerp. Anderen noemden het startpunt te willekeurig en het eindpunt aan het begin van een interessante periode. In het verlengde hiervan werd opgemerkt dat het tijd wordt dat de cesuur (na 1917) opgeheven wordt. Niet alle regio's waren tevreden met de wetenschappelijke onderbouwing van het thema. Zo stelde een voorzitter dat Amerikaanse details soms moeilijk te achterhalen waren.

Ten aanzien van de didactiek werd gesteld dat er wel sprake was van veel herhalingen: 'telkens kwam eenzelfde aspect weer terug in een volgende situatie of periode. Dit werkte de concentratie van de klas tegen'.

• De interesse voor het onderwerp

De reacties op dit terrein waren nogal uiteenlopend. Men spreekt over 'redelijk', 'behoorlijk', 'sterk wisselend' en 'gematigd positief'. Een voorzitter merkte op dat jongens over het algemeen minder geïnteresseerd waren en 'dat blijkt ook uit de behaalde scores'. Dat laatste zal ongetwijfeld onderzocht worden. Een voorzitter refereerde aan een opmerking van een collega dat dit onderwerp gelukkig veel dichterbij huis was dan China, Indië of Algerije. Er werd aan toegevoegd 'dat 't zelfs zo dichtbij was dat men ervaringen van moeder, oma e.a. thuis kon bepraten'. Een andere kring stelde dat de leerlingen het onderwerp niet echt spannend vonden. De betrokkenheid was volgens deze respondent 'nogal toekomst-gericht'. 'De meesten zaten niet echt met de vrouwenproblematiek. Toch begrepen ze heel goed het belang van de strijd. Ze waren soms verbaasd over de ongelijkheden en nog meer over de argumenten, uitlopend op enige verontwaardiging'.

Een reactie had grote bezwaren tegen de splitsing tussen jongens en meisjes op het vragenformulier. 'Het is een serieus historisch onderwerp of niet. Vorig jaar is de meisjes ook niet apart gevraagd hoe zij China vonden'.

En zo blijkt weer: Historici zijn kritische lieden, en zo moet het ook maar blijven.

Elbert Roest

AAN DE LEDEN VAN DE CEVO VOOR HAVO

Uit de door de VGN-georganiseerde CSE-besprekingen die op de 29ste mei werden gehouden en waarvan 16 verslagen werden verwerkt, kwam het volgende beeld naar voren.

• Ongenoegen over het late tijdstip

Reeds lang voor de dag van het CSE werd Peter Wester, de voorzitter van de Commissie Havo/Vwo, regelmatig gebeld door geïrriteerde docenten in het land. Die zagen aankomen dat ons vak alweer als vrijwel het laatste werd geëxamineerd. Dit jaar zou daardoor bovendien eerst de Hemelvaart aan correctie moeten worden opgeofferd, en vervolgens de Pinksteren voor de tweede correctie. En daarmee worden niet alleen persoonlijke verplichtingen aan familieleden onder druk gezet. Hieraan kleven nog fundamentele bezwaren. De normvergaderingen moeten een week worden uitgesteld, waardoor de resultaten daarvan minder systematisch kunnen worden verwerkt. Zeker voor docenten met twee of drie examenklassen is dat onmogelijk. Iedereen weet dat bij elk examen in elke klas leerlingen op tienden van punten zakken, omdat ze net geen voldoende krijgen of dat ene punt compensatie verliezen. Dat gebeurt op deze wijze op een onrechtvaardige manier. Want ook nu is het weer onmogelijk gebleken om voor veertig vragen een juist antwoordmodel te ontwikkelen. Zonder correctie via de normveranderingen en de mogelijkheid die te verwerken, wordt niet alleen aan dergelijke leerlingen tekort gedaan, maar ook aan ons vak. Want goede antwoorden worden fout beoordeeld. Daar komt bij dat de zogenaamde "tweede correctie" versneld moet gebeuren, omdat ook daarvoor

Leerlingen van 6 VWO van de SG Reigersbos te Amsterdam op de dag van het CSE-geschiedenis. Ze dragen allemaal een T-shirt met daarop: 'Femmes sublimes: Cléopâtre, Madame Curie, Sophia Loren (ect.) ... et moi'. (Foto: Bram de Hollander)

onvoldoende tijd is, wat bovendien een demoraliserend effect heeft.

Een en ander werd als des te schrijnender ervaren, omdat de examens met "machinaal scorebare vragen", die geen correctiewerk met zich meebrengen allemaal voorgingen! "Dat is de macht van het CITO", oordeelt menigeen, "...en wij zitten met de gebakken peren".

In al zijn onschuld heeft Peter Wester telkens als hij werd gebeld, verteld dat hij geen enkele bemoeienis heeft met de planning van de examens. Wel heeft de commissie Havo/Vwo een protestbrief opgesteld die werd ondertekend door de aanwezigen op de normvergaderingen. Daarin staat tevens een beargumenteerd verzoek om de planning van het komende jaar te herzien omdat ook dan Geschiedenis en Staatsinrichting als vrijwel laatste is geplaatst. "Een dergelijke brief is enkele jaren geleden ook al eens verstuurd, en dat heeft niets uitgehaald", werd verzocht. Wij gaan er evenwel van uit dat het nu wel effect zal hebben.

• Over het niveau van het examen

Volgens het Intomart onderzoek, vond van de Havo leerlingen 34% dit examen 'moeilijk' en 14% 'erg moeilijk'. De docenten sluiten zich echter unaniem aan bij de 52% van hun leerlingen, die van mening waren dat dit examen 'goed te doen' was. Maar dan toch wel met enkele kritische kanttekeningen. De belangrijkste klacht was, dat er te veel feitjes en randverschijnselen werden gevraagd, met name voor 'Vrouwengeschiedenis'. Er werd gesproken over "een gemiste kans", omdat structuur- en analysevragen vrijwel ontbraken. In die zin werd dit examen meer dan eens veroordeeld als van een te laag niveau en zelfs "kinderachtig" genoemd. Het daagde de leerlingen niet uit en daarom ook werd in nogal wat verslagen betreurd dat er geen opstelopdracht was.

Daarin hadden de leerlingen nog enig inzicht kunnen tonen.

Er waren evenwel ook drie afdelingen waar dit een "redelijk", "fatsoenlijk" of "evenwichtig" examen werd genoemd. Het standpunt dus, van de presentator van het examenjournaal, die al meteen de indruk had, dat dit een examen was zoals het hoort te zijn, dus een compliment aan de examenmakers. Uit de verslagen spreekt een heel andere sfeer als vorig jaar over "China en Indonesië", toen die stuk voor stuk bol stonden van de kritiek, maar of in alle opzichten een compliment wordt verdient, dat valt te bezien.

• De beschikbare tijd

Unaniem was men van mening dat leerlingen voldoende tijd hadden.

• De lay-out

De lay-out was in orde. Er werden slechts enkele suggesties tot verbetering gegeven. Een blokje en nummer voor het begin van de vraag zou duidelijker zijn geweest, net als iets meer wit tussen bronnen en vragen.

• Het gebruikte bronnen- en werkmateriaal

Bij het onderdeel vrouwengeschiedenis was een veel voorkomende klacht, dat de bronnen teveel voor de hand lagen en weinig functioneel waren, of zelfs volstrekt overbodig. Nodeloze verwarring heeft vraag 7 opgeleverd. Zowel in de krantenkop als in de vraag werd "amendement" geschreven, terwijl gevraagd werd wat een "amendment" is. Veel leerlingen hebben dit begrip wellicht daardoor niet in relatie gebracht met de Amerikaanse grondwet, en legden dus uit dat het een voorstel tot wijziging is van een wet of een wetsvoorstel.

Bij het onderdeel over de Tweede Wereldoorlog was men tevreden over het gebruikte werkmateriaal.

Slechts in drie verslagen worden opmerkingen gemaakt. "Prima teksten", zegt de een, "Te eenvoudig", zegt de ander. "Te weinig prenten", klaagt de derde. En dat laatste klopt wel, want die werden bij dit onderdeel dit jaar niet gegeven. Kortom, een hele verbetering ten opzichte van vorig jaar, maar nog niet perfect.

• De relatie tussen stofomschrijving en onderwerpkeuze

De vragen zijn dit jaar evenwichtig verdeeld over beide onderwerpen. Daarover bestaat een communus opinio. Wel krijgen bepaalde aspecten te veel nadruk in enkele vragen die "te feitelijk", "pietluttig" of "ronduit flauw" werden genoemd. Bij de vrouwengeschiedenis betrof dit met name vraag 17/18 over de "Lanham Act", waarvan verschillende docenten ook niet wisten wat dat was. Bij de Tweede Wereldoorlog lag de nadruk, net als bij vorige examens, al te zeer op de periode net voor en net na de bezetting. "Collaboratie en verzet", "de rol van de vrouw" en ook "de joden" werden wederom niet of te weinig aan de orde gesteld. Men betreurt het, dat bij het onderdeel Vrouwengeschiedenis geen vergelijkingsmogelijkheden werden geboden in tijd aansluitend bij het thema "continuïteit en verandering" of tussen verschillen per land. Wat dat betreft spreekt men van "gemiste kansen" en van een "te laag niveau". In het verleden zijn dergelijke opmerkingen ook al eens gemaakt bij het onderwerp "Brits-Indië en de voormalige Franse Koloniën in Noord-Afrika". Daar liet men vergelijkingskansen in het proces van dekolonisatie lopen. Verder had men graag een vraag gezien over de speciale positie van zwarte vrouwen in de VS.

• De vraagstelling(en)

De vragen bij "Vrouwengeschiedenis" waren

feitelijk en ze werden, net als bij de Tweede Wereldoorlog, over het algemeen als "makkelijk" gekarakteriseerd. Het irriteert menigeen dat dezelfde vragen ook in het Vwo examen voorkwamen. Dat werd een teken van armoede genoemd. Men vond dat het niet altijd duidelijk was voor de leerlingen of het over Amerika of Nederland ging (bijv. vr. 20 en 22). Bij de Tweede Wereldoorlog zijn er ook wel vragen waarover men ontstemd is, maar het probleem zit hem daar meestal in het voorgeschreven antwoordmodel.

• Het antwoordmodel en de normering

De puntentoekenning was evenwichtig gespreid over de vragen. Met tevredenheid werd geconstateerd dat er meer twee-puntsvragen en minder koppel- of stapelvragen voorkwamen dan voorheen. Van de laatste soort waren er twee: vraag 9/10 en vraag 17/18. Het antwoordmodel schoot maar liefst te kort bij 23 van de 40 vragen. Zo besloot men dat ook punten konden worden toegekend bij andere antwoorden als voorgeschreven bij ondermeer vraag 4, 6, 12, 15, 19, 20, 21, 22, 23, 29, 31, 32, 35, 37, 40. Veel van deze vragen waren te wijdlopend geformuleerd, terwijl het antwoordmodel tekort schoot in het geven van alle juist geachte antwoorden. Het antwoordmodel zou bovendien realistischer moeten zijn, dat wil zeggen uit gaan van wat een doorsnee leerling antwoordt. Wat dat betreft werd met name vraag 13 een "wanhoopsvraag" genoemd.

Een Havo-leerling komt namelijk maar zelden op de gezochte constructie, dat vrouwen meer geschikt zijn om voor de vrede te ijveren omdat zij leven geven, in tegenstelling tot mannen die het leven nemen in oorlogen.

Van een heel andere orde is de kritiek op het antwoordmodel bij vraag 26. Dat klopt inhoudelijk niet en dat werd "schandalig" genoemd. Een blik in "De Jong" was voldoende geweest om het juiste antwoord te vinden.

• Vrouwengeschiedenis als nieuw onderwerp

Aan de bezoekers van de CSE-besprekingen werd de vraag voorgelegd, hoe hen de behandeling van dit onderwerp is bevallen.

De reacties waren overwegend positief, ze variëren van "redelijk", "geen negatieve geluiden" en "geen verschil met andere onderwerpen", tot "tevreden tot goed", "leuk", "stimulerend" of zelfs "uitstekend". Wel werd daarbij aangetekend dat er veel voorbereiding voor was vereist, dat de wetenschappelijke basis van dit onderwerp nog te dun is, en nog teveel opgehangen aan feitjes. In dat opzicht is het geen reclame voor Vrouwengeschiedenis.

Deze laatste opmerking komt voor in een van de twee verslagen die in plaats van positief, terughoudend waren, omdat het thema met al zijn feitelijkheden en zo conventioneel en zonder veel inleving via personen moest worden gepresenteerd. Slechts in een afdeling lagen de meningen verdeelt en liepen van "zeer enthousiast" tot "waar halen ze het vandaan?!".

Groot is de teleurstelling in het CSE over Vrouwengeschiedenis. Leerlingen waren veel breder en inhoudelijker opgeleid dan dit examen rechtvaardigt. Het onderwerp was bij velen goed bevallen en daarom had men een beter examen verwacht. Nu dit zo detaillistisch bleek te zijn en zonder vergelijkingsmogelijkheden of aandacht voor het aspect van continuïteit en verandering, zeiden verschillende docenten dat zij hun examentraining voor het komende jaar gingen herzien in een meer feitelijke richting.

• De betrokkenheid van de jongens en de meisjes

Minder eenduidig was de betrokkenheid van de leerlingen. In zijn algemeenheid was die naar oordeel van de docenten overigens normaal en niet beter of slechter dan bij ieder ander onderwerp. Volgens enkelen viel het wat tegen, bij anderen waren de leerlingen positief en was de interesse groot.

Sommige docenten merkten geen of nauwelijks verschil tussen jongens en meisjes. Bij verschillende was de betrokkenheid van men name de jongens "beperkt", of "van matig tot slecht". Soms ontstonden ook problemen, wat werd verklaard uit "macho-gedrag". Andere docenten vonden de houding van

de jongens wisselend, vaak aanvankelijk met wat aarzeling, maar uiteindelijk toch wel positief. Volgens de meerderheid van de docenten is dit onderwerp bij de meeste jongens dus redelijk tot goed overgekomen.

Meisjes bleken, zoals verwacht, in vergelijking duidelijk meer geïnteresseerd, dus ook meer dan bij "normale" onderwerpen. Maar net als bij de jongens bestonden er verschillen tussen meiden die afstandelijk bleven en andere die zeer betrokken waren bij de geschiedenis van vrouwen. Met name in het volwassenenonderwijs was men zeer gemotiveerd.

Jan Krol

KLEIO

Onder de titel
KLEIO-DIDACTICA
geeft de VGN leerlingenmate-
riaal uit, waarvan overdrukken
na te bestellen zijn.

Nog leverbaar zijn:

- KD 6 *Over Leven*
- KD 8 *Suriname*
- KD 11 *Het Algemeen Kiesrecht in Prenten*
- KD 15 *Honderd jaar Landbouwge-
schiedenis 1880-1980*
- KD 16 *Rare mensen die Indianen,
maar wat te denken van die
Spanjaarden...?*

Dit zijn leerlingenboekjes met stevige
kaft, geniet, ca. 40 blz.

Prijs:

1 ex. f5,50, 2 t/m 10 ex. f4,50 per
stuk, meer dan 10 stuks f3,50 per ex.;
alles inclusief verzendkosten.

KD 17 *Coornhert*

Een boekje van 48 blz. met stevige
kaft

Prijs:

f6,50 per stuk, 2 t/m 10 ex. f5,50 en
meer dan 10 ex. f4,50 per stuk;

inclusief verzendkosten.

Kattem 'Reizen in de zestiende
eeuw' (hoofdstuk 3 van 'Coorn-
hert')

12 blz. met multiperforatie

Prijs f0,75, excl. verzendkosten.

**U kunt bestellen door het goede
bedrag over te maken op postre-
kening 128701 ten name van
Penningmeester VGN in Den
Haag. Vergeet niet het gewenste
nummer en de hoeveelheid op te
geven.**

Voor informatie en spoedbestellingen kunt u terecht bij de
redactie van Kleio: tel. 03408-83576.

Utrechts Universiteitsmuseum Biltstraat 166, Utrecht

Bij de neus genomen

Twee eeuwen speuren naar geuren

'Bij de neus genomen' is een stanktentoonstelling, bedoeld voor de neus. Bezoekers van de expositie maken kennis met de werking van ons reukorgaan, met de invloed van geuren op het leven van mens en dier. Maar er is ook van alles te zien en er kunnen reukproefjes gedaan worden.

Voor mensen met interesse in geschiedenis is de tentoonstelling extra aantrekkelijk. U kunt ruiken hoe het vroeger op straat stonk, hoe armoede rook, straten en grachten vol afval en ongewassen mensen in overvolle huizen! Stank werd, ook door wetenschappers, gezien als een veroorzaker van

ziekte. Men vertelde dat iemand kon doodgaan van de stank en men streed tegen verderfelijke luchtjes.

Deze vakantietentoonstelling wordt gehouden tot 9 september en is te bezoeken op werkdagen tussen 10 en 17 uur, en op zondag van 13 tot 17 uur. Toegang gratis.

De expositie maakt deel uit van het Festival Geur en Reuk van het Wetenschapscentrum Explorama.

Lijst van commissies en afdelingssecretarissen

• Commissie PABO

C.G. van der Kooij, *voorzitter*, De Hulst 53, 9301 PC Roden. Tel. 05908-18947.
F. Kolen, *secretaris*, Van Renesseborch 69, 3341 RC Hendrik Ido Ambacht. Tel. 01858-12913.
A. van Zeyl, *penningmeester*, Frankenthaler 19, 2291 JA Wateringen. Tel. 01742-3809.
Th. Beker, Singelstraat 28, 4331 SV Middelburg. Tel. 01180-27981.
J. Schmiermann, Mooksebaan 8b, 6562 ZS Groesbeek.

• Commissie Havo/Vwo

P. Wester, *voorzitter*, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen. Tel. 05415-2061.
J. van Ginkel, *secretaris*, Schoonenburg 116, 6714 GE Ede. Tel. 08380-35543.
Mw. A. Biezen-Hurkmans, Genderweg 1, 5521 NX Eersel. Tel. 04970-13578.
L. Dalhuisen, Postbus 5, 2361 BV Warmond. Tel. 01711-10810.
J. Krol, Jan Wiegersstraat 93, 7556 JX Hengelo. Tel. 074-426721.
E. Roest, Tapuitlaan 123, 7905 CV Hoozeveen. Tel. 05280-74144.
N. Stam, Kortenaerstraat 5, 5102 BV Dongen. Tel. 01623-20856.

• Commissie Mavo/Lbo

G. Twickler, *voorzitter*, Debussylaan 9, 4941 WD Raamsdonkveer. Tel. 01621-14191.
J. de Vries, *secretaris*, Röntgenlaan 8, 3553 GM Utrecht. Tel. 030-422693.
Mw. J. Daalmans, Olympialaan 6, 4625 CT Bergen op Zoom. Tel. 01640-37998.
A. Kampen, Prins Bernhardlaan 9, 2741 DV Waddinxveen. Tel. 01828-17809.
T. Poot, Indigoblaauw 13, 2718 JZ Zoetermeer. Tel. 079-611617.
Mw. M. van Tussenbroek, Réaumurlaan 76, 3553 AZ Utrecht.

• Didactiviteitencommissie

Mw. H.A.M. Mulkens-Harmeijer, *voorzitter*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen. Tel. 05923-424.
A. Schulp, *secretaris*, Amstelkade 171 II, 1078 AZ Amsterdam. Tel. 020-6629386.
Mw. I. Rugers, Lokeren 105, 5235 DC 's Hertogenbosch. Tel. 073-417822.
H. van Duijsen, Lokeren 105, 5235 DC 's Hertogenbosch. Tel. 073-417822.
H. Kummerer, Jan van Eyckgracht 79, 5643 TD Eindhoven. Tel. 040-118590.
J.G. Raven, Kinkoarn 8, 9501 MJ Stiens. Tel. 05109-4050.

• Commissie Volwasseneneducatie

M. Otten, *voorzitter*, Postbus 6067, 7401 JB Deventer. Tel. 05700-30825.
Mw. J. van Broekhoven-van Bekkum, *secretaris/penningmeester*, Malvense erven 102, 5672 HN Nuenen.
Mw. M.L. Teunissen, Postbus 31, 9989 ZG Warffum. Tel. 05950-3082.
Mw. B. Beenackers-Heeren, Adm. Helfrichstraat 10, 9801 EM Zuidhorn. Tel. 05940-3365.
Mw. M. Vencken-Martens, Haareneweg 4a, 5061 VL Oisterwijk. Tel. 04242-84297.
Mw. I. Attema, Transvaalweg 29, 1092 JL Amsterdam. Tel. 020-931572.

• Onderwijsadviescommissie

J. Schopman, *voorzitter*, Jozef Israëlsstraat 58, 6521 MZ Nijmegen. Tel. 080-224769.
W. van Waardhuizen, *secretaris*, Poortersveld 309, 7327 AK Apeldoorn. Tel. 055-423832.
W. Bouwman, Kloosterstraat 47, 5708 GM Helmond. Tel. 04920-34709.
Mw. H. Budé-Janssens, Patrijslaan 12a, 2261 ED Leidschendam. Tel. 070-3277923.
Mw. J. Reitsma, van Brerostraat 79, 7312 VL Apeldoorn. Tel. 055-558238.
Mw. Th. Roodhuyzen-van Breda Vriesman, Populierendreef 628, 2272 HK Voorburg. Tel. 070-873165.

• Commissie COMIGO

Mw. M. Bitter, *voorzitter*, Landwevingstraat 101, 6133 AG Sittard. Tel. 04490-26789.
B. Munsters, *secretaris*, Keizer Karelstraat 9, 6137 HD Sittard. Tel. 04490-27365.
T. Sliphorst, Berg 78, 5508 AX Veldhoven. Tel. 040-545259.
J. Snijders, Churchillaan 13, 5571 AR Bergeyk. Tel. 04975-2972.

• Commissie Vrouwengeschiedenis

Jose Eijt, *voorzitter*, Lisdoddelaan 6 IV, 6832 EC Arnhem. Tel. 085-212780.
Ellen Marrenga, *secretaris*, Lange Leidsedwardsstraat 212 hs, 1017 NR Amsterdam. Tel. 020-277126.
Renée Schreuder, *penningmeester*, Vaartsestraat 214, 3511 TG Utrecht. Tel. 030-318162.
Bregje Pel, Breedstraat 123, 1601 KC Enkhuizen. Tel. 02280-18538.
Janneke Riksen, Leo Fallstraat 5, 5144 TJ Waalwijk. Tel. 04160-42902.
Marianne Zewald, Vijverlaan 2, 2012 RC Haarlem. Tel. 023-283325.

• Redactie KLEIO

A.C.M. Peek, *voorzitter*, Nijenheim 21-09, 3704 AJ Zeist. Tel. 03404-62886.
J.A. de Ruiter, *secretaris*, Parkweg 5, 7602 JC Almelo. Tel. 05490-60987.
Mw. T. Bogaerts-Stoopman, *eindredacteur*, Omloop-West 9, 3402 XM IJsselstein. Tel. 03408-83576.
Mw. J. van der Leeuw-Roord, Louise Henriettestraat 16, 2595 TH Den Haag. Tel. 070-3824872.
B. Engbers, Klaverstraat 12, 3572 VD Utrecht. Tel. 030-713329.
D. Verkuil, Oudwijkdwardsstraat 84, 3581 LG Utrecht. Tel. 030-523840.
H. Termeer, Kometenstraat 28, 6543 XJ Nijmegen. Tel. 080-772179.
W. Rongen, Antillen 4, 3524 EZ Utrecht. Tel. 030-892580.

• VGN-vertegenwoordigers in de Onderwijscommissie NHG/VGN

Mw. C.E.M. Veldhuis-Meester, Emdaborg 14, 9751 SJ Haren. Tel. 050-346212.
J.C.M. Greep, Van Zuylen van Nijeveltstraat 64, 2242 AR Wassenaar. Tel. 01757-16387.
E. Boerhout, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht. Tel. 030-617769.

• Afdelingssecretarissen

Alkmaar. H. de Roest, Kievitstraat 5, 1602 PM Enkhuizen. Tel. 02280-15550.
Amsterdam. Onbekend.
Arnhem. J. Sillekens, Patrijsstraat 42, 6542 TM Nijmegen. Tel. 080-778680.
Den Bosch. Vacant.
Breda. A. Schillemans, Kennedylaan 45, 5051 XE Goirle. Tel. 013-341252.
Eindhoven. J. Engbers, Roest 2, 5491 XX St. Oedenrode. Tel. 04138-73138.
Goes. A.P. van Vugt, Westerzicht 273, 4385 AH Vlissingen. Tel. 01184-71109.
Groningen. Vacant.
Den Haag. Mw. J.M.H.J. Kuipers, Pomonaplein 54, 2564 XS Den Haag. Tel. 070-3259222.
Haarlem. G.G. Callenbach, Kempen 12, 2036 EL Haarlem. Tel. 023-330006.
Heerlen. J.A. Klomp, Pannesheiderstraat 80, 6462 EE Kerkrade. Tel. 045-456199.
Hengelo. P. Wester, Denekamperstraat 28, 7588 PW Beuningen (OV.). Tel. 05415-2061.
Leeuwarden. H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden. Tel. 058-121982.
Maastricht. L.J.C.H. Jacobs, Schansweg 2, 6325 PA Berg en Terblijt.
Rotterdam. C.J. Renes, Hoekskade 53, 2661 CJ Bergschenhoek. Tel. 01892-16363.
Utrecht. P. van Hees, Prof. Ritzema Boslaan 95, 3571 CP Utrecht. Tel. 030-733562.
Venlo. Vacant.
Zutphen. J.B.M. ter Beek, Leeuweriklaan 4, 7203 JE Zutphen. Tel. 05750-18339.
Zwolle. Vacant.

Uitgeverij TACITVS

Postbus 361

1600 AJ Enkhuizen

Telefoon 02280-17030

UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS

Een probleem opgelost

Ieder die les geeft in het vak Geschiedenis en Staatsinrichting in de bovenbouw van HAVO en VWO kent het probleem van de speciale onderwerpen, thema's uit de geschiedenis van vóór de twintigste eeuw, die op het Schoolonderzoek aan de orde komen.

Uitgeverij TACITVS meent u met de serie **UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS** te kunnen helpen bij het oplossen van dit probleem.

Ondersteund door wetenschappelijke adviezen van prof.dr. J.C.H. Blom (Universiteit van Amsterdam) en onder didactische begeleiding van drs. I.J. van Manen (vakdidacticus Universiteit van Amsterdam) verschijnt elk jaar een nieuw deel, een boek van 56 bladzijden, afwisselend over de Nederlandse of de Internationale Geschiedenis van voor 1920.

In welke leerjaren

De boeken in de serie **UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS** zijn bedoeld voor de leerjaren 4, 5 en 6 VWO en 4 en 5 HAVO.

U kunt ze gebruiken in de voorexamenklassen en zo dan het volgende jaar weer teruggeven, waarna enkele herhalingslessen voldoende zijn om de leerlingen op het Schoolonderzoek voor te bereiden.

In 4 VWO is meestal wel wat ruimte voor iets apart. Bovendien stellen leerlingen in dit leerjaar, waarin de keuze valt om al of niet het vak Geschiedenis op te nemen in hun 5 VWO pakket, het op prijs om eens iets anders voorgeschoteld te krijgen dan de hoofdstukken uit het reguliere schoolboek.

Docentenhandleiding met Schoolonderzoeken

Bij alle delen uit de serie **UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK** wordt een docentenhandleiding aangeboden.

In deze handleiding vindt u voorstellen voor een lessenindeling voor de behandeling van het thema, didactische tips en een overzicht van literatuur die kan dienen als voorbereiding op de les.

Bovendien worden in elke docentenhandleiding vier Schoolonderzoeken opgenomen. Twee voor HAVO en ook twee versies voor VWO.

Nr.1: drs. K. Vermeulen: De Franse Revolutie

Vermeulen biedt een genuanceerd beeld van de jaren 1789-1799, waarbij het ingewikkelde revolutieproces zo helder mogelijk wordt beschreven.

Na de Vragen en Opdrachten opent de reeks *Capita Selecta* met een overzicht van de belangrijke stromingen in de historiografie over de Franse Revolutie.

Daarna wordt een indringend beeld geschetst van de mensen die in 1789 onder het begrip *Derde Stand* vielen, zowel op het platteland als in de steden. Lodewijk XVI gedroeg zich volgens zijn kamerdienaar juist in zijn laatste dagen als een waardig vorst. Uit vertaalde en geparafraseerde fragmenten van diens nagelaten dagboek kunnen leerlingen zich daar een oordeel over vormen. De *capita selecta* worden afgesloten met twee portretten: één van Robespierre en één van Guénou, een houtvlotter uit Bourgondië.

Door Guénou's ogen zien we de praktijk van de revolutie.

Nr.2: drs. A. Schulp: De Republiek in de Gouden Eeuw

Schulp schrijft vanuit zijn jarenlange ervaring als docent Geschiedenis in een pakkende en preciese stijl het verhaal van de wording van de Republiek, de godsdienststrijd tijdens het Bestand, de militaire strategie van Maurits en Frederik Hendrik, de tragische dood van Oldenbarnevelt en de verwikkelingen die geleid hebben dat de Republiek in alle opzichten een grote mogendheid werd in de loop van de zeventiende eeuw.

Na de Vragen en Opdrachten, die de leerling in staat stellen zelfstandig het onderwerp te bestuderen, maar ook zeer geschikt zijn voor een klassikale aanpak, volgt een serie *Capita Selecta*. In 'De rol van de Tachtigjarige oorlog in Geschiedschrijving en Cultuur' wordt expliciet voldaan aan de eis dat elk deel vanuit de recente historiografie geschreven wordt. Treffend verhaalt Schulp over het militaire bedrijf, de V.O.C. en de staatsinrichting van de Republiek. Het theologisch debat tussen Arminianen en Gomaristen wordt voor het eerst op een voor leerlingen geschikt niveau behandeld. Het stelt de docent in staat aandacht te schenken aan de religieuze geschiedenis van ons land. De reeks *Capita Selecta* sluit met een levensschets van de schilder Vermeer.

Serieoverzicht

UITGAVEN VOOR HET SCHOOLONDERZOEK GESCHIEDENIS

deel 1 drs. K. Vermeulen, De Franse Revolutie. ISBN 90 72808 01 0

deel 2 drs. A. Schulp, De Republiek in de Gouden Eeuw.
ISBN 90 72808 02 9

deel 3 drs. E. Prins, Nationalisme en Panslavisme in Oost Europa
(verschijnt april 1991)

Korting

Basisprijs: f 13,95

20 tot en met 29 exemplaren 5% korting f 13,25

meer dan 29 exemplaren 10% korting f 12,55

Docentenhandleiding f 14,95

De docentenhandleiding is gratis als u meer dan 50 boeken bestelt.

Beoordelingsexemplaren

TACITVS kan zich een dure marketing methode als gratis beoordelingsexemplaren niet veroorloven.

U kunt een beoordelingsexemplaar bestellen door TACITVS een kaartje te sturen met daarop uw naam, school en adres en de titels van de boeken die u wenst.

Het bedrag van één beoordelingsexemplaar per uitgave wordt afgetrokken van het bedrag van de nota voor uw school indien u de boeken voor uw leerlingen zou invoeren.

ARTIKELEN EN BRONNEN

ook voor het CSE 1991 onontbeerlijk!

Vrouwen in de twintigste eeuw

De positie van de vrouw
in Nederland
en de Verenigde Staten
van Amerika
1929-1969

Samenstelling
en redactie
Maria Grever
Carla Wijers

Vereniging
van Docenten
in Geschiedenis en
Staatsinrichting
in Nederland

SPECIAAL VOOR U GEMAAKT

prijs f29,50

De reader 'Vrouwen in de twintigste eeuw' kunt u
bestellen door f29,50 (bij bestelling van twee of meer
exemplaren f24,50 per stuk) over te maken op post-
rekening 128701 ten name van
Penningmeester VGN in Den Haag